

Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor Zeister geschiedenis 1984

<https://hdl.handle.net/1874/9651>

Zeist

Bulletin Ten bevordering van de
kennis van de geschiedenis van
Zeist, uitgegeven door de
Van de Poll-Stichting

In dit nummer o.a.:
De Evangelische Broedergemeente in 1795

Maart 1984, Jaargang 14, nr 1

B u l l e t i n van de Van de Poll-Stichting
voor de zeister geschiedenis

14e jaargang, maart 1984, nummer 1

=====

Redactie: dr J. Meerdink, drs Th.G.P.M. Ruijs,
K. Scharten (eindredacteur),
drs H.M.J. Tromp en L. Visser

Dagelijks bestuur der Stichting:

Drs H.J. Eijsink,
voorzitter, Oranje Nassaulaan 3

Mr dr A.A.H. Stolk,
vice-voorzitter, Krullelaan 28

Mr dr V.A.M. van der Burg,
secretaris, Griffensteijnselaan 77

Dr J. Meerdink,
tweede secretaris, Laan van Beek en Royen 2

L. Visser,
penningmeester, Lommerlust 17;
postgiro: 3.840.383 t.n.v. de
Van de Poll-Stichting;
bank: Algemene Bank Nederland
te Zeist (postgiro 30.549),
t.g.v. rekening 55.86.18.049
van de Van de Poll-Stichting

Drs Th.G.P.M. Ruijs,
tweede penningmeester, Jufferstraat 36

=====

Archief: het Slot, Zinzendorflaan 1
Het Archief der Stichting is geopend op:
dinsdag van 10.30 - 12.30 uur

15 november 1982 vergaderde de Raad van Beheer in het Zeister Slot. Aan deze vergadering werd voor het eerst deelgenomen door het lid drs H.M.J. Tromp. De bibliografie van Zeist, door mr dr V.A.M. van der Burg samengesteld, werd in december 1982 aan alle contribuanten gratis toegezonden.

Vrijdag 26 november 1982 vond de presentatie in het Slot plaats van een nieuw boek in de reeks uitgaven van de Van de Poll-Stichting: "En die stroom rees al meer en meer", een historische schets over de opkomst en ontwikkeling van de sociaal-democratische arbeidersbeweging in Zeist van de hand van G. van Nieuwenhuizen, chef-redacteur van de Nieuwe Zeister Courant.

Op 4 maart 1983 vergaderde het dagelijks bestuur in het Slot. Besloten werd het Bulletin van de Van de Poll-Stichting te tooien met de naam "Seijst" en van een nieuw omslag te voorzien.

De tweede secretaris, dr J. Meerdink, hield op maandag 28 maart 1983 een lezing in het Slot over het onderwerp: "Zeist tijdens de franse inlijving (1810-1813)". Een gedeelte van deze lezing werd gepubliceerd in het juni-Bulletin.

Op bevrijdingsdag vertoonde de Van de Poll-Stichting in "Figi" een aantal malen een uit fragmenten van diverse herkomst bestaande historische film over Zeist, waaronder de intocht van de Canadezen na de bevrijding vooral de aandacht trok. Groot was op 5 mei 1983 hiervoor de belangstelling, alsmede voor de tentoonstelling ingericht in de foyer van "Figi" over de bezetting en de bevrijding van Zeist. Op die dag werden ook vele publicaties van de Van de Poll-Stichting verkocht en nieuwe contribuanten geworven. Het speciale "bevrijdingsnummer" van het Bulletin van de hand van de penningmeester, de heer L. Visser, is terecht met veel waardering ontvangen. Het eerste exemplaar werd door de vice-voorzitter tijdens een speciale bijeenkomst op 4 mei 1983 aangeboden aan de hoofdredacteur van het Utrechts Nieuwsblad/Nieuwe Zeister Courant, drs Max

Snijders.

De historische dag vond dit jaar op 7 mei 1983 plaats op Kasteel Groeneveld te Baarn.

De geslaagde dagexcursie naar Tiel op woensdag 18 mei 1983 trok veel belangstelling van onze contribuanten. De excursiecommissie zij dank gebracht.

Het dagelijks bestuur vergaderde dinsdagavond 24 mei 1983 in het Slot. Tijdens deze vergadering werd medege-deeld dat bij brief van 8 april 1983 de Evangelische Broedergemeente dr A. de Groot te Zeist heeft aangewezen tot lid van de Raad van Beheer in plaats van mej. A.G. Groenewegen, die kort tevoren had bedankt als lid. Haar past een woord van dank voor datgene wat zij voor onze Stichting gedaan heeft. Tevens werd in deze vergadering verslag gedaan omtrent de voortgang aan de werkzaamheden voor de Bronnenpublicatie over de periode 1631-1651. Op deze vergadering besloot het dagelijks bestuur namens de Raad van Beheer een brief aan het college van burgemeester en wethouders te sturen met een pleidooi om de oude Algemene Begraafplaats aan de Bergweg te Zeist en het priestergraf op het R.K. Kerkhof aan de Utrechtseweg te Zeist op de monumentenlijst te plaatsen.

In verband met het 300-jarig bestaan van de Slotlaan had van 7 t/m 28 september 1983 een tentoonstelling plaats in het Slot in samenwerking met de Van de Poll-Stichting. Publicaties werden verkocht en nieuwe contribuanten gewonnen. Aan de publicatie van het boek over de Slotlaan had onze penningmeester, de heer L. Visser, een zeer belangrijk aandeel.

Door het overlijden van mej. J.C. van Heerde op 26 juli 1983 is het legaat van prof. mr J.Ph. de Monté verloren geheel onbelast ter beschikking van onze Stichting gekomen. Het dagelijks bestuur beraadslaagde over deze kwestie op woensdagavond 24 augustus 1983 in het Slot. In diezelfde vergadering kwam de inventarisatie van de verzamelingen van de freules Van de Poll aan de orde, alsmede de mogelijke bruikleen van onderdelen van deze verzamelingen aan het Rijksmuseum Het Loo.

Op 3 oktober 1983 hiel drs H.L.Ph. Leeuwenberg, ver-

bonden aan het Rijksarchief te Utrecht, een lezing over het Diarium van de Hernhutters te Zeist over het jaar 1795.

De middagexcursie vond dit jaar plaats op 7 september 1983 naar Amersfoort. Bezocht werd de St Joriskerk en de Stichting "De Poth". Ook voor deze geslaagde excursie zij de excursiecommissie dank gebracht.

Ter voorbereiding van de bijeenkomst van de Raad van Beheer van 28 november 1983 vergaderde het dagelijks bestuur op maandagavond 31 oktober 1983 in het Slot.

Het Bulletin kreeg dit verslagjaar een redactie bestaande uit de heren: K. Scharten (eindredacteur), J. Meerdink, Th. Ruijs, H. Tromp en L. Visser. Het verscheen vier maal in de normale oplage en werd gratis toegezonden aan alle contribuanten. Reeds vermeld is dat ter gelegenheid van 5 mei 1983 een extra-Bulletin verscheen. Redactie en auteurs is onze Stichting voor hun belangeloze medewerking grote dank verschuldigd. Door de nieuwe omslag is gepoogd het blad dat eenvoudig wordt uitgegeven aantrekkelijker te maken. Aan de publicaties in het Bulletin werd in de Nieuwe Zeister Courant aandacht besteed. De redactie wacht gaarne grote of kleine bijdragen betreffende de geschiedenis van Zeist in.

Met de voorbereiding van de uitgave van de bebouwingsgeschiedenis van Zeist van drs R. Blijdenstein hadden de leden van het dagelijks bestuur, Meerdink en Visser, uitgebreide bemoeienis. Ook deze publicatie zal bepaald onze kennis omtrent Zeist gedurende de 19e en 20e eeuw vermeerderen.

Evenals een reeks van voorgaande jaren hebben de vrijwilligers van onze Stichting het dagelijkse werk met toewijding en enthousiasme verricht. De dames Molten en Bertoen en de heren Van Wijk en Roeder is het bestuur grote dank verschuldigd. De catalogus van de bibliotheek is bijna gereed. Aan de topografische atlas en het sorteren en opplakken van de documentatie wordt bij voortduring gewerkt. De collectie van onze Stichting is alweer meer toegankelijk geworden! Deze vrijwilligers stonden ook de bezoekers aan de kamer van de

Van de Poll-Stichting op dinsdagmorgen te woord.

Onze Stichting heeft zich gemeld als gegadigde voor de vleugel van het Slot of een gedeelte daarvan, waarin thans nog de Muziekschool is gevestigd. Een ruimere huisvesting biedt immers meer mogelijkheden tot een permanente tentoonstelling van de "unica" van onze Stichting. Op ambtelijk niveau heeft reeds overleg met de gemeente Zeist plaatsgehad.

De werving van contribuanten heeft gelukkig succes gehad. Thans beloopt het aantal 463.

De Nieuwe Zeister Courant en De Nieuwsbode hebben ook dit jaar weer de onmisbare publiciteit gegeven aan de activiteiten van onze Stichting. Een woord van dank is meer dan gerechtvaardigd. Ook in de toekomst hoopt onze Stichting op een goede wederzijdse samenwerking.

De lokale geschiedschrijving wint nog steeds aan belangstelling. Het is jammer dat de gemeente Zeist nog steeds niet het voorbeeld heeft gevolgd van andere gemeenten, zoals bijvoorbeeld Apeldoorn en Schiedam, door aan het basis- en voortgezet onderwijs een brochure betreffende de plaatselijke geschiedenis ter beschikking te stellen. Het is te hopen dat de gemeente en onze Stichting de mogelijkheid zullen vinden om aan het zeister onderwijs een beknopte historie van Zeist ter hand te stellen. Een gevolg daarvan zou kunnen zijn een grotere belangstelling uit onderwijskringen voor het werk van de Van de Poll-Stichting.

Moge de Van de Poll-Stichting van de groeiende belangstelling voor de lokale geschiedschrijving en in contribuantenbestand en in de groei van het aantal vrijwilligers profijt hebben! Van de gemeente Zeist verwacht de Van de Poll-Stichting ook in een tijd van noodzakelijke bezuinigingen een redelijke bijdrage, zodat het in 1951 begonnen werk kan worden voortgezet en waar mogelijk uitgebreid.

V.A.M. van der Burg

Eerste secretaris

Verslag van het archiefwerk over het jaar 1983

Het archiefwerk voor de Van de Poll-Stichting is ook in 1983 voortgezet.

Naast het ontvangen van bezoekers en het geven van inlichtingen (ongeveer 60) op dinsdagmorgen in het Slot heeft de documentatie van de aanwezige gegevens weer iets meer vorm gekregen.

In de eerste plaats behoort daartoe het opnieuw inrichten van de bibliotheek waarbij een nieuwe catalogus is samengesteld. Bovendien zijn er twee kaartsystemen gemaakt, één op naam van de schrijver en één op het nummer, dat het boek heeft gekregen voor de plaatsing in de kast. Ongeveer duizend werken zijn gecatalogiseerd.

Daarnaast is het werk aan de iconografische atlas voortgezet, waarbij nieuwe portretten zijn ingevoegd en ook de groepsfoto's werden verwerkt.

Voorts vergt de verwerking van de persberichten veel aandacht. Dit jaar zijn we begonnen met de voornaamste berichten uit de mappen te lichten, ze op te plakken en te coderen volgens de bibliografie van Zeist. Een enorm werk, maar het heeft een aardig resultaat, vooral wat betreft het toegankelijk maken van het aanwezige materiaal. Een woord van dank aan de heer K. Scharten, die ons zo trouw de persberichten over Zeist uit het Utrechts Nieuwsblad verschaft.

In de kaartenverzameling werden de laatste nog te registreren kaarten in de bestaande chronologische volgorde ingevoegd. Daarna werd begonnen met het registreren van de vele nog aanwezige bouwtekeningen en een aantal andere afbeeldingen in het bestaande systeem van de topografische atlas.

Tijdschriften van zusterverenigingen uit de omgeving worden van een stempel van de Van de Poll-Stichting voorzien en zijn in daartoe bestemde dozen opgeborgen.

Dit jaar is door ons o.a. medewerking verleend aan de manifestatie op bevrijdingsdag in "Figi", aan de tentoonstelling "Slotlaan 300 jaar" in het Slot en aan de voorbereiding van de uitgave van de bebouwingsgeschie-

denis van Zeist door de heer R. Blijdenstein, e.a.

Rest ons de heer Visser te danken, die ons, waar dit nodig mocht zijn, met raad en daad terzijde staat.

Tenslotte! Er is nog veel te doen, maar wij mogen toch constateren, dat wij de vragen, welke ons gesteld worden steeds gemakkelijker kunnen beantwoorden, omdat we daartoe geordende systemen tot onze beschikking hebben.

J.Ch. Mollen-Hengeveld

Activiteitenkalender 1984

12 maart	lezing door mevr. drs G.M.W. Ruitenberg over "Familie-archieven"
26 mei	excursie naar de toren van de Oude Kerk en de kerk van de Evangelische Broedergemeente
7 september	dagexcursie naar Apeldoorn met een bezoek aan het Rijksmuseum "Paleis Het Loo"
15 september	"Open dag" in Slot Zeist Thema "Bedrijvigheid in Zeist"
oktober	lezing

De zonde in het deftige dorp

Onder deze titel, met als sub-titel "Een vertelling van menschen en zeden", verscheen bij "De Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, Amsterdam 1912", een roman van de hand van Johan de Meester, die te Zeist veel stof deed opwaaien. Van dit boek kwam in 1982 in de Prisma-boekenreeks nr 204I bij uitgeverij Het Spectrum, gevestigd te Utrecht/Antwerpen, een herdruk. Tevens treft men bij deze herdruk de recensie aan van Frans Coenen (1866-1936), die verscheen in Kunst en Letteren, 24 november 1912. Met geen woord wordt op de achterflap van het prisma-boek, waar een korte levensbeschrijving van de auteur staat, gewezen op het feit dat de roman te Zeist speelt.

Johan de Meester werd 6 februari 1860 geboren te Harderwijk als Eliza Johannes de Meester. Hij was correspondent van het Algemeen Handelsblad te Parijs (1886-1891), redacteur van de Nieuwe Rotterdamse Courant en mede-redacteur van De Gids (1908-1927). Tot zijn bekendste boeken behoren: "Geertje" (1905) en "De zonde in het deftige dorp" (1912). Hij overleed te Utrecht 17 mei 1931 (1). Knuvelder (2) rekent Johan de Meester tot de auteurs van het "realistische" genre en typeert hem als de eerste realist onder de nederlandse realistische auteurs. In het boek: "De zonde in het deftige dorp" hekelt De Meester met een vlijmend sarcasme de huichelarij en schijnheiligheid. Hij trekt als auteur ten strijde tegen het "huichelachtige fatsoen van de burgerklasse".

De kern van de roman is het feit dat het kindermisje van de dominee van de hervormde gemeente te Zeist wordt verleid door de oudste zoon van de predikant uit zijn eerste huwelijk. Het meisje, geheten Dina, raakt in verwachting en langzamerhand raakt heel het dorp Zeist daarvan op de hoogte.

Bij herlezing van de roman is mij opgevallen dat de auteur zo goed op de hoogte is van de topografie en plaatselijke omstandigheden. Ik kreeg toen het vermoeden dat de auteur òf hier gewoond moet hebben òf dik-

wijls bij familie of kennissen gelogeed heeft. Op mijn verzoek is toen de heer L. Visser, hoofd interne zaken van de gemeente Zeist, in de bevolkingsboekhouding gedoken. En, inderdaad! Samen met zijn moeder H.Th. de Meester-van Meurs (in het bevolkigingsregister staat Theodora Hermina i.p.v. Hermina Theodora) en zijn twee broers en zus heeft E.J. de Meester van 4 augustus 1869 tot 7 mei 1875 te Zeist gewoond. Vanaf zijn negende tot bijna vijftiende verjaardag derhalve. Hij was het jongste kind van mr G.A. de Meester en H.Th. van Meurs. Uit de stratenlijst van ca 1874 blijkt dat hij woonde naast de Oude Kerk aan de Dorpsstraat. Dit huis is thans genummerd le Dorpsstraat 3 en werd in 1857 gebouwd door mejuffrouw W.J. Moens (3). Aannemelijk is dat de weduwe De Meester-van Meurs het gehuurd heeft van mej. Moens.

Het feit dat Johan de Meester hier bijna zes jaar gewoond heeft, verklaart ook het gebruik van het "zeister" dialect in het boek, waarvan ik moet bekennen dat het niet altijd meteen te begrijpen valt. Niet uitgesloten acht ik het dat de auteur later nog vele malen in Zeist gelogeed heeft.

Ook omtrent de datering van het boek kan ik tot een nadere conclusie komen. Eén van de buitens die niet met een andere dan de eigen naam vermeld wordt is: Lommerlust (4). Van dit buiten aan de Utrechtseweg werd in 1907 eigenaar O.M. Blanckenhagen. Deze eigenaar-bewoner wordt in de roman als een parvenu afgeschilderd. Voorts deelt de auteur zelf mede (herdruk, blz. 224) dat het verhaal is gedacht te gebeuren vóór de wet van 16 november 1909. Hiermede is in de tijd naar mijn oordeel aangegeven wanneer J. de Meester het boek geschreven heeft.

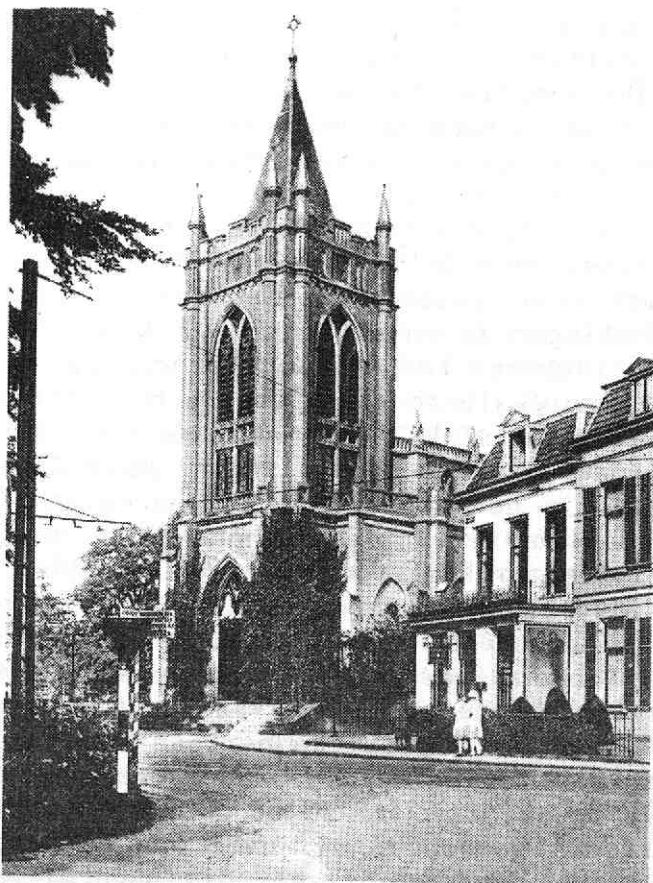
De gemeente Zeist heeft 3 november 1948 (5) een straat naar de auteur genoemd.

Wie kennis wil nemen van de sfeer in Zeist vóór de eerste wereldoorlog mag het boek van J. de Meester, dat sinds 1982 weer binnen het bereik van veel nederlands-talige lezers gekomen is, niet ongelezen laten.

V.A.M. van der Burg

Noten

1. Grote Winkler Prins Encyclopedie, deel 15, Amsterdam/Brussel 1982, blz. 190
2. G.P.M. Knuvelde, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde, deel IV, 6e druk, 's-Hertogenbosch 1977, blz. 382
3. Roland Blijdenstein, Zeist, Groei en Bouw, 2: Het Slot en omgeving, Zeist 1983, blz. 69
4. Roland Blijdenstein, a.w., blz. 135-136
5. L. Visser, De straatnamen van Zeist. Ook straatnamen zijn monumenten. Van de Poll-Stichting, Zeist 1978, blz. 68-69

De Evangelische Broedergemeente te Zeist
ten tijde van de Bataafse Omwenteling
in januari 1795

De archieven van de Broedergemeente te Zeist, welke in het rijksarchief in Utrecht worden bewaard, bevatten diverse bronnen, die nader licht werpen op de woelige dagen van de franse invasie in de zieltoegende Republiek der Verenigde Nederlanden en wel speciaal op de gebeurtenissen in Zeist. Behalve het Gemeindiarium, een in de vorm van een dagboek bijgehouden kroniek van de belangrijkste voorvallen in de gemeente, treft men daar aan het Diarium van het koor der ongehuwde broeders, de notulen van de Aeltesten Conferenz (vergelijkbaar met de kerkeraad in andere protestantse gemeenten) en die van het Aufseher Collegium, belast met het toezicht op de zakelijke aangelegenheden van de gemeente. Daarnaast zijn er nog de correspondentie-reeksen met de centrale organen te Herrnhut en met de andere hennhutter gemeenten 1).

Het hierna volgende verhaal, een bijgewerkte versie van een lezing voor de Van de Poll-Stichting in oktober 1983, geeft niet zozeer een beschrijving van de gevechtshandelingen in en om Zeist, al komen deze uiteraard wel zijdelings ter sprake. Veeleer zal worden getracht een impressie te geven van de hennhutter gemeenschap te Zeist rond 1795 en met name van haar reactie op de revolutionaire ontwikkelingen. Daar deze zich al aankondigden in de jaren '80, tijdens de zgn. patriottentijd, zullen verwijzingen naar deze voorafgaande periode niet ontbreken. Voor zover een globaal bronnenonderzoek dat toelaat, wordt een poging gedaan de houding van de broeders te belichten tegenover de nieuwe politieke ideeën over vrijheid en democratie van de patriotten, en in het bijzonder aandacht besteed aan de gebeurtenissen in de kritieke periode van januari 1795 en daarna. Voor een diepgaand onderzoek naar de gevolgen van de franse tijd op de economische bedrijvigheid van de zeister gemeente, met name van de kleinere bedrijfjes in de zgn. koorhuizen, die ongetwijfeld daar-

van nadeel hebben ondervonden, ontbrak hier tijd en ruimte. Aan dit interessante aspect van de zeister Broedergemeente, dat voor deze toen nog van vitaal belang was, wordt van andere zijde een studie voorbereid. Slechts terloops zal hierover een en ander worden gezegd.

De Broedergemeente en de politiek

In 1795 blijken de Hernhutters in Nederland hun herkomst uit doopsgezinde en collegiantenkringen 2) nog niet te hebben verloochend. Net als deze religieuze groeperingen toonden zij de neiging zich af te zonderen van het wereldse, belichaamd in het landsbestuur en de rechtspraak. Het ware Godsvolk leefde als "stillen in den lande", zich slechts bekommerend om zijn geestelijk welzijn, de zorg voor het aards bestaan overlatend aan anderen. Dat verhinderde de Hernhutters niet zich in te laten met handel en nijverheid, maar hun economische bedrijvigheid stond toch vooral ten dienste van de gemeenschap en in het bijzonder van hun zendingsidealen. Het gezag van de wereldlijke overheid werd door hen echter wel erkend als een door God boven hen gestelde macht, en zij namen bijvoorbeeld gewetensvol deel aan de door de overheid afgekondigde bededagen.

In tijden van politieke onrust en veranderingen, waarbij zich nieuwe politieke opvattingen aandienden en nieuwe machtsdragers de bestuurszetels bezetten, hield men zich voorshands op de vlakte, zonder zich ten gunste van een der partijen uit te spreken. Deze houding van zelfgekozen isolement vinden we duidelijk in de Broedergemeente te Zeist terug, zowel gedurende de jaren van de Patriottenbeweging in 1785-1787 als ten tijde van de Bataafse Omwenteling in 1795. Een bijkomende reden voor de hernhutter-gemeenten in Nederland - naast Zeist ook enkele minder belangrijke vestigingen elders - om zich niet te mengen in de politieke twisten van die dagen was het betrekkelijk grote aantal buitenlandse leden, waardoor de gemeente afhankelijker was van de welwillendheid van de overheid dan andere groe-

peringen.

Al in mei 1784 doet de Aeltesten Conferenz een dringend beroep op de broeders - over de politieke voorkeuren van de zusters horen we eigenlijk nooit iets - om zich te onthouden van politieke discoursen, zowel onderling als met vreemden, die hen daarover aanspreken. In de kritieke jaren 1786-1787 worden deze oproepen steeds frequenter 3). Deze herhalingen wijzer er al op, dat er kennelijk enige reden tot ongerustheid bestond. In de diaria en de notulen van de Aeltesten Conferenz worden ook af en toe namen genoemd van (meest jongere) broeders, die zich door hun patriotse gevoelens laten meeslepen. Jan van Wieringen, ongehuwd broeder te Amsterdam, ontpopt zich als patriotsgezind en wordt er zelfs van beschuldigd in een door hem uitgesproken gebod anti-stadhoudersgezinde frasen te hebben opgenomen 4). In Zeist zelf geraakt de ledige (ongehuwde) broeder Matthias Kratochwill 5), een in Bohemen geboren linnenwever van overigens katholieke huize, regelmatig verwickeld in twistgesprekken met andere broeders en wordt om die reden gemaand zich in zijn uitlatingen te matigen. Hij schijnt nochtans een onverbeterlijk patriot te zijn geweest, want later, zowel vóór als na de intocht der franse troepen, wordt zijn naam telkens weer genoemd als die van de actiefste en meest geëngageerde broeder, totdat hij in mei 1795 om die reden van het avondmaal wordt uitgesloten. Als hij desondanks de revolutionaire gezelschappen in het dorp blijft frequenteren en zelfs een zekere familiariteit aan de dag legt met enige vrouwspersonen, die in de ogen van de Aeltesten Conferenz, niet tot het meest zedelijke volksdeel gerekend kunnen worden, wordt hij tenslotte weggezonden. In de hernhutter vriendenkring te Gouda zijn het de organist van de Waalse kerk Jan van Eegen en Frans Marsveld, die openlijk van hun republikeinse voorkeuren blijk geven en daardoor onenigheid onder de broeders zaaien 6). Anderzijds uit de Aeltesten Conferenz zijn bezorgdheid over de ongeremdheid, waarmee Johann Wilhelm Lotz, bode van de zeister gemeente, zijn oranjegezindheid uitdraagt 7), maar dan zijn de Fransen en de

patriotten al heer en meester in de Republiek. Des te ongemakkelijker voelde de directie van de gemeente zich in de crisisjaren 1786-1787 met de aanwezigheid van twee uitgesproken patriotten, een zekere heer van Goens (niet de bekende theologieprofessor en organist Rijklof van Goens) en de zeister drossaard en secretaris Willem Kelderman. Hoewel geen leden van de gemeente stonden zij daarmee in hartelijke betrekkingen door hun vrouwen, die te Zeist woonachtig waren, totdat zij zich in veiligheid brachten voor de oprukkende pruisische troepen. Kelderman, die vanzelfsprekend uit zijn functies werd ontslagen, vluchtte in 1787 naar Neuwied, waar hij in 1792 overleed 8).

Een enkele maal verraden de notulen van de leidinggevende colleges van de Broedergemeente, hoe deze in werkelijkheid oordeelden over de democratische opvattingen van de patriotten. In de Gemeinnachrichten van 1794 wordt de Geist der Verführung, der eine Freyheit predigt, welche nur Frechheit und Ungebundenheit ist 9), gehegeld, en in juli 1794 wordt gewaarschuwd voor de invloed die patriotse broeders kunnen uitoefenen op jonge broeders en knapen, die gemakkelijk solche mit Witz und Spötterey angebrachte Grundsätze von Independenz und eingebildeter Freyheit overnemen 10).

Er was dus bij de leiding der gemeente weinig enthousiasme te bespeuren voor de nieuwe politieke ideeën. Integendeel, men mocht van hen een zekere mate van loyaliteit verwachten jegens de Oranjes, die zich altijd belangstellend en welwillend hadden betoond tegenover de zeister gemeente. Ook als cliëntèle van de bedrijven van broederhuis en gemeente waren zij niet te onderschatten. Als stadhouder Willen V dan ook in september 1787 met pruisische steun weer vast in het zadel is geholpen, reist broeder baron Erich von Ranzau 11) kort daarna naar Den Haag om tijdens een persoonlijke audiëntie bij prinses Wilhelmina mondeling de gelukwensen van de gemeente over te brengen en de broeders in hun welwillende aandacht aan te bevelen. Von Ranzau maakt van de gelegenheid gebruik om tevens bij de hertog van Brunswijk (de "dikke hertog"), belangrijkste raadgever

en kwade genius van stadhouder Willem V, die hem voor de maaltijd had uitgenodigd, en de aldaar aanwezige pruisische generaals de positie van de zeister Broedergemeente uitvoerig uit de doeken te doen 12).

Ondanks de nauwelijks verhulde politieke voorkeuren van de gemeentedirectie streefde de Aeltesten Conferenz er naar een openlijke partijkeuze uit de weg te gaan. Dit vloeide, zoals gezegd, voort uit de traditie om zich afzijdig te houden van de wereldse politiek en zich te plooiën naar de gegeven gezagsverhoudingen. Men stelde zich in het algemeen op een strikt gouvernementeel standpunt. Met niet al te veel moeite schikte de gemeente zich in de nieuwe bestuurlijke verhoudingen, die de omwenteling van 1795 teweegbracht, zoals we nog zullen zien. Dat de Unitäts-Direktion te Herrnhut minder angst had zich op het terrein van de politiek te begeven en een scherper oog had voor de nadelige gevolgen van pogingen zich daaraan te onttrekken, wordt aangetoond door haar beoordeling van het optreden van de zeister gemeente in maart 1795, naar aanleiding van de verkiezing van vertegenwoordigers van het platteland van de provincie Utrecht.

In het begin van die maand kondigden de Provisionele Representanten van het Land van Utrecht, welke in de plaats waren gekomen van het oude Statencollege, doch uitsluitend bestonden uit vertegenwoordigers van de steden, aan, dat op 23 maart 16 extra vertegenwoordigers van het platteland zouden worden verkozen door kiesmannen; deze op hun beurt zouden een aantal dagen tevoren worden aangewezen door de dorpen, en wel twee voor ieder dorp of gerecht. Kiesgerechtigd waren zij, die ouder dan 20 jaar waren, van het mannelijk geslacht en niet in dienstbetrekking stonden. Om van zijn stemrecht gebruik te kunnen maken diende men vooraf een declaratoir of verklaring te ondertekenen, waarin het ancien regime als onwettig en gewelddadig werd verworpen 13). Deze verklaring zou volgens de Gemein-Direktion de broeders in gewetensnood kunnen brengen, mede door de impliciete desavouering van het Oranjehuis. Daarom werd besloten een uitweg te vinden, waardoor men

niet aan de verkiezingen hoefde deel te nemen. Drie broeders, Hans Heinrich Zäslein, voorstander der gemeente, Jens Fridlezus, voorstander van het ledige broederkoor en Ludwig van Laer 14), gemachtigde van de bezitter van de vrije heerlijkheid, zullen zich naar Utrecht begeven om aan Representanten een zorgvuldig in het nederlands vertaalde memorie aan te bieden, waarin het standpunt van de gemeente wordt toegelicht, zonder de eigenlijke grond, namelijk het bewuste Declaratoir, expliciet te noemen, maar met verwijzing naar de traditie van afzijdigheid in politieke zaken. Vooraf zullen de broeders een bezoek afleggen bij enkele afzonderlijke Representanten om de memorie toe te lichten en hun oordeel daarover te vernemen 15).

Op 12 en 13 maart vertrokken de broeders naar Utrecht en bezochten volgens bedoeling eerst enkele Representanten. Burger L. de With Hoevenaar was vol begrip en stelde zelfs ter plekke een verklaring op, die op 16 maart aan de kiezers van Zeist zou moeten worden voorgelezen ter verduidelijking van de positie van de Broedergemeente. De heer S. Essenius, de voorzitter van de Representanten, hoewel niet ongenegen, liet echter als zijn mening horen, dat de Representanten in deze aangelegenheid niet te maken hadden met kerkgenootschappen, maar met vrije burgers, die hun plicht als burger behoren te kennen. In dezelfde geest werden zij toegesproken door de Representant J. van Vliet. Desondanks werd de delegatie op 13 maart 's middags toegelaten tot de vergadering van de Representanten en in de gelegenheid gesteld de memorie voor te lezen 16). De zorgvuldig gekozen bewoordingen zijn tekenend voor de geestesgesteldheid der zeister gemeente: zij heeft zich altijd, zo heet het, in vrede en stilte - - - als een naarstig Christelijk Genoodschap kunnen bewijzen, zonder zich echter te behoeven in te laten in politieke zaken, de bestuuring van den Staat dezer Landen betreffende. Net als voorheen laat zij ook nu met een gerust hart aan haar medeburgers gewillig over, de Constitutie dezes Lands zoo te regelen en te bewerken, als volgens hunne inzichten tot het meeste nut van het geheele Staats-Li-

chaam, en van ieder lid deszelven zal kunnen strekken. Om die redenen ziet de gemeente af van deelname aan de verkiezingen, al zal zij wel de gekozenen als wettig erkennen en de burgerlijke wetten en verordeningen respecteren. Representanten besluiten hiermee genoeg te nemen. Zo op het eerste gezicht lijkt deze stap der broeders bijzonder succesvol. De leiding van de gemeente toont zich over het resultaat zeer tevreden.

Het is echter duidelijk, dat deze stap bij de nieuwe machthebbers blijk geeft van een zekere mate van politieke naïviteit. Zij was niet geheel van gevaar ontbloot. Immers, de eigenlijke aanleiding was de verplichte ondertekening van het Declaratoir door de kiezers, wat aan sommige Representanten niet was ontgaan. Niet - ondertekening van deze verklaring zou echter gemakkelijk kunnen worden geïnterpreteerd als oranjegezindheid, en dat was in deze fase van de revolutie een bedenkelijke daad, vooral daar zij in naam van de gehele gemeenschap was aangekondigd.

Zo werd dat ook aangevoeld door de Uniteits-direktie te Herrnhut. Door de stremming van het postverkeer was men daar pas veel later op de hoogte van het gebeurde, en zodoende kon men niet eerder dan op 6 juni zijn mening kenbaar maken. Dit gebeurde in een schrijven van Unitätsdirektor Johan Loretz aan de predikant van Zeist Hermann Richter (die overigens net een week tevoren was gearriveerd en niets met de zaak had te maken gehad). Loretz schrijft 17) dat men te Herrnhut toch wel enigszins van deze stap was geschrokken. Aangezien de verklaring was gesteld in naam van de Broedergemeente, zou deze gemakkelijk tot de conclusie kunnen leiden dat het hier ging om het officiële standpunt van alle gemeenten der Hernhutters en zo onnodig de verdenking bij regeringen kunnen doen rijzen, dat de Hernhutters pretenderen binnen het staatsverband een apart lichaam te vormen, niet alleen religieus, maar ook politiek, afgescheiden van de overige burgers. De waarschuwing van de Representant Essenius is in deze zeer duidelijk en verdient alle aandacht. Gewezen wordt ook nog op de gemeenten in Noord-Amerika, waar de broeders actief be-

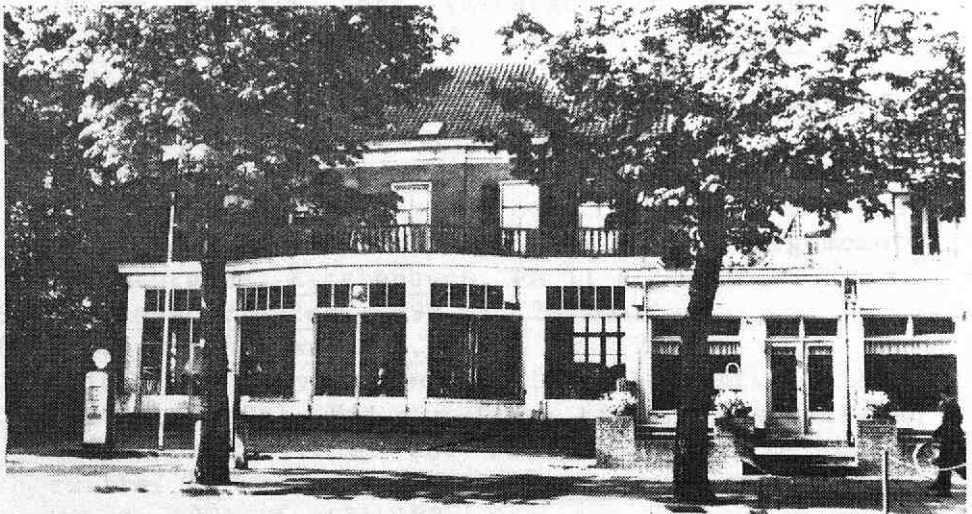
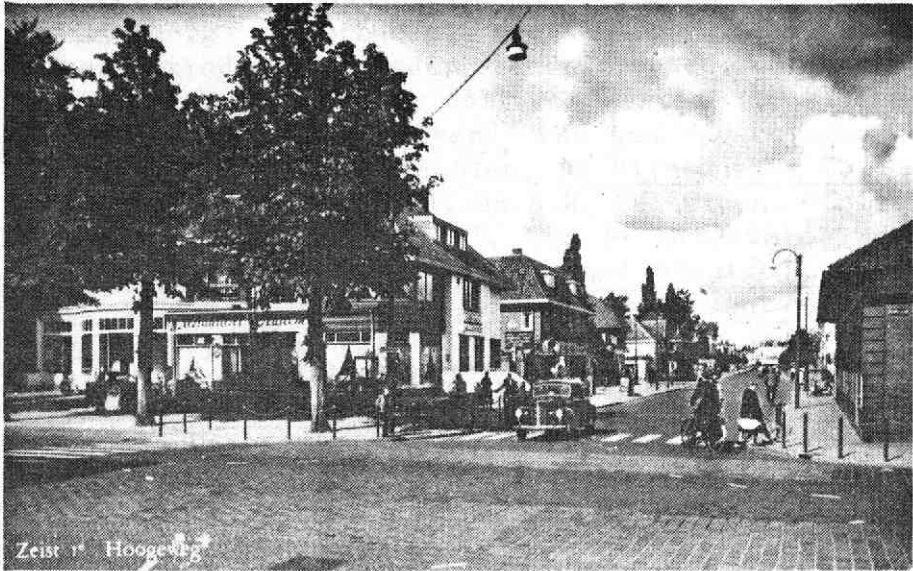
trokken zijn in het landsbestuur. Het ware dan ook verstandiger geweest de gemeente niet in een dergelijke uitzonderingspositie te manoeuvreren, maar op zijn best broeders, die bezwaren hadden tegen de verkiezingsprocedure, zich individueel van stemming te laten onthouden, omdat dit minder opzien zou baren en men mag verwachten, dat daarin geen dwang zal worden toegepast. Hieruit spreekt wel een heel andere, realistischer kijk op de politiek dan uit de angstvallige afzijdigheid, welke door de leiding van de zeister gemeente werd nagestreefd. Het is de vraag, in hoeverre deze naar binnen gerichte houding van de gemeente, die in onze ogen wat wereldvreemd aandoet, psychologisch op de lange duur niet nadelig heeft gewerkt, ook op andere terreinen, zoals dat van de economische bedrijvigheid, die in het begin van de 19e eeuw tekenen van verval begon te vertonen 18).

Noten

1. Het conglomeraat van archieven van de Evangelische Broedergemeente (EBG) te Zeist bestaat uit de navolgende bestanddelen: Prediger-Archiv (PA); Vorsteher-Archiv (VA); Brüderhaus-Archiv (BA); Schwesternhaus-Archiv (SA) en Witwenhaus-Archiv (WA). Daarnaast zijn in het rijksarchief in bewaring gegeven de archieven van de bedrijven van Van Wees en Weiss, Jacky en Co, en Anton en Co, van het Zeister Zendings Genootschap (Z.Z.G.), de scholen, de collectie gezangboeken en muziekpartituren en een omvangrijke bibliotheek. De hier gebruikte bronnenseries zijn te vinden onder de volgende signalen: Gemeindiarium (PA II R 5); Brüderhausdiarium (BA I R 1); Protocollen Aeltesten Conferenz (PA II R 1. B 1); Protocollen Aufseher Conferenz (VA R 9 A) en correspondentie met Herrnhut en andere gemeenten (PA II R 1. B IV en R 2. B 1; VA R 10 C 1). De koren (Chöre) waren de geledingen naar sexe/leeftijd en burgerlijke status, waarin de gemeenteleden waren opgedeeld.

2. Collegianten, aanhangers van een a-dogmatisch, vrijzinnig christendom, vooral te vinden onder doopsgezinden en (minder) remonstranten, ontleenden hun benamingen aan de colleges waarin zij bijeenkwamen om al "vrijsprekend" van hun opvattingen te getuigen. Zie J.C. van Slee, De Rijsburger Collegianten (Haarlem, 1895), en H.W. Meihuizen, 'Collegianten en doopsgezinden', in: S. Groenveld, ed., Daar de Orangie-appel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten 1675-1975 (Amsterdam, 1975) 83-105
3. Talloze voorbeelden in diverse Diaria en de notulen van de Aeltesten Conferenz
4. Jan van Wieringen (Gouda, 1754 - Zeist, 1817). Levensloop, PA II R 7.13
5. Notulen Aeltesten Conferenz, 1787 febr. 23; 1795 mei 2; juli 25; aug. 21
6. Ibidem, 1794 nov. 8
7. Johann Wilhelm Lotz (Altstadt in de Wetterau, 1747 - Zeist, 1824); Cf. Notulen Aufseher Coll., 1795 jan. 28
8. Zijn vrouw Maria Wilhelmina van der Vliet keerde na zijn dood te Zeist terug en vestigde zich kort daarna te Rijsenburg. Zij werd beschouwd als een Freundin der gemeente en om die reden werd haar overlijden in het Kerkeboek van de Broedergemeente ingeschreven, Kirchenbuch, PA II R 10.1
9. Gemeinnachrichten, 1794, I, 2e kwartaal
10. Notulen Aufseher Coll., 1794 juli 23
11. Erich baron von Ranzau (Seegalendorf, 1719 - Utrecht, 1796). Hij was lange tijd Archivarius van het Uniteitsarchief dat toendertijd in Zeist berustte. Levensloop in Nachrichten aus der Brüdergemeine, 1834, I, 451-483
12. Gemeindiarium, 1787 nov. 3 en 9
13. Notulen Aelt. Conf., 1795 maart 10. Het Declaratoir in RAU, Arch. Staten, 1056-3
14. Hans Heinrich Zäslein (geb. Bazel, 1760), voorstander te Zeist van 1792 tot 1797; Jens Fridlezius (geb. Bachus-Laehn (Zw.), 1750), voorstander van

Sloophoekje

In januari 1984 werden de voormalige MAVO-garage en het daarnaast gelegen Witte Huis, hoek le Hogeweg/Slotlaan, gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw.

De Evangelische Broedergemeente te Zeist
ten tijde van de Bataafse Omwenteling
in januari 1795 (slot)

De Evang. Broedergemeente Zeist in de jaren 1794-1795

Maar laten we terugkeren tot ons uitgangspunt: de gebeurtenissen van januari 1795 en wat daaraan voorafging en daarop volgde.

In juli 1794 dringt het besef door, dat de militaire situatie een ongunstige wending begint te nemen. In die maand waren de franse troepen voor het eerst doorgedrongen op het grondgebied van de Republiek. Langzaam rukte het franse noorderleger onder generaal Pichegru op in de richting van de grote rivieren, terwijl in het oosten het Sambre- en Maasleger onder bevel van generaal Jourdan met de keizerlijke troepen in de slagging.

In een gecombineerde vergadering op 28 juli beraden de Aeltesten Conferenz en het Aufseher Collegium zich over de consequenties van een bezetting van Zeist. Men meent, dat in het meest ongunstige geval een situatie kan ontstaan, waarin een uitbarsting van binnenlandse revolutie gepaard met een militaire opmars der franse troepen kan leiden tot een gewelddadige verovering en plundering van Zeist, mogelijk zelfs uitmondend in een totale verwoesting van de nederzetting. In dat geval is een algehele vlucht van de gemeente naar Amsterdam en vandaar naar Norden in Oost-Friesland, waar ook een Broedergemeente was, onvermijdelijk. De tweede mogelijkheid is dat Zeist zonder direct oorlogsgeweld door de franse troepen zal worden bezet. Dan zullen sommige personen wellicht hun redenen hebben om de wijk te nemen. Veiligheidshalve zal ook het jongere vrouwvolk dienen te worden geëvacueerd. In geen geval moet overhaast worden gehandeld en, om misverstanden bij buitenstaanders te voorkomen, dient het besprokene voorlopig niet naar buiten bekend te worden (desalniettemin weet men twee dagen later in het dorp al, dat aan evacuatie

van de gemeente wordt gedacht!) 19).

In september 1794 trekken de engelse hulptroepen zich verder terug achter de Maas, waardoor Brabant kwam open te liggen voor de Fransen. Opnieuw komt binnen het Aufseher Collegium de vraag aan de orde of men Zeist moet evacueren of niet. Het college geeft de ongehuwde zusters - die zich ongerust begonnen te tonen - de raad om kisten en vaten gereed te houden en hun meest kostbare en niet te omvangrijke spullen klaar te leggen, zodat men deze snel kan inpakken en naar veiliger oorden verzenden. Broeder Van Calker 20) heeft in de tussentijd bij een betrouwbare kennis te Amsterdam geïnformeerd naar de kosten van de huur van een of twee middelgrote schepen, waarmee de broeders en zusters naar Norden kunnen uitwijken. De prijs hiervoor, f 200,-- per schip plus f 1,-- per dag voor reserveringskosten, werd evenwel te hoog geacht, zodat men besloot voorlopig hier maar van af te zien. Uiteindelijk kwam men tot de slotsom, dat alleen de jonge zusters en grote meisjes vooraf dienden te worden geëvacueerd. Kennelijk was men meer beducht voor de charme van de franse troepen dan voor hun plunderzucht. Als dan het bericht over de capitulatie van Den Bosch op 9 oktober (waarbij zich blijkbaar geen excessen hadden voorgedaan) Zeist bereikt, ziet men ook hiervan af. Wel worden individuele personen, die gegronde redenen hebben de gevolgen van een omwenteling te vrezen, toegestaan de wijk te nemen, mits zij dit tevoren aan de Aeltesten Conferenz melden. De meer welgestelden onder hen werden echter dringend verzocht de benodigde financiële middelen in de vorm van betrouwbare wissels achter te laten met het oog op mogelijke brandschattingen en oorlogsheffingen. Bij de laatsten dacht men in het bijzonder aan de Van Laers, Mathijs Beuning, de gezusters Schellinger en de weduwe Van der Schaft 21). Maar ook deze mogelijkheid wordt in november door de Unitäts Aeltesten Conferenz te Herrnhut, waarmee Zeist voortdurend overleg pleegde over de te nemen maatregelen, met klem afgeraden, vooral ten aanzien van de huiseigenaars onder de broeders. Man stelle sich nur vor, zo schrijft zij 22), die Franzosen

fänden leere Häuser in Zeyst, wovon die Eigenthümer geflüchtet wären, und die Häuser werden nun als Emigrantengut für Eigenthum der Französischen Republik erklärt, und als solches dem Meistbietenden, er sey wer er wolle, verkauft! Dit zou rampzalige gevolgen voor de gemeente hebben. In het bijzonder droeg de familie Van Laer als bezitters van de vrij-heerlijkheid Zeist een grote verantwoordelijkheid jegens de gemeente.

Hoezeer men er van overtuigd was geraakt, dat de franse opmars niet meer te stuiten was, wordt aangetoond door de opdracht aan broeder Von Ranzau verstrekt en door deze met tegenzin aanvaard, om een memorandum in het Frans op te stellen, bij de komst der Fransen te overhandigen aan een frans generaal, officier of commissaris, waarin inrichting en statuten van de Broedergemeente worden uiteengezet. Het concept wordt overigens afgekeurd en het is niet duidelijk of het ooit is gebruikt 23).

Op 17 oktober staken de franse troepen de Maas over en dreven de Engelsen in het land van Maas en Waal voor zich uit. Venlo kapituleerde op 26 oktober, Maastricht op 4 november. De geallieerden onder opperbevel van Wallmoden, graaf van West-Gimborn, rekenden er op dat de zeer brede rivier de Waal als een laatste grote natuurlijke barrière de Fransen wel voorlopig zou tegenhouden, temeer daar het winterseizoen zich slecht leende voor een aanval in het rivierenlandschap. Maar zoals bekend was het juist de winter die de Fransen een handje hielp. Op 16 december begon het te vriezen. De vorst was zo streng, dat al op 27 december de Fransen in de aanval konden gaan en de Bommelerwaard wisten te bezetten. En op 4 januari 1795 trokken de eerste franse troepen bij Zaltbommel over het ijs van de toegevroren Waal en veroverden nog diezelfde dag Tuil, Haaften, Hellow en Herwijnen. Vanaf dat moment ontstond er verwarring onder de nederlandse, engelse en oostenrijkse legers, die tesamen de geallieerde troepenmacht vormden. Een doorbraak in het westen zou het geweest Holland voor de Fransen openleggen, waarvoor de erfprins Willem Frederik, de latere koning Willem I, die het bevel

voerde over de nederlandse troepen, het meest beducht was. Indien de Fransen stroomopwaarts, ter hoogte van Nijmegen, de barrière van de Waal wisten te passeren, liep het engelse hulpleger gevaar zich van zijn ontsnappingsroute over Duitsland afgesneden te worden. De erfprins hoopte tijd te winnen door met alle inspanning de vijand een verdere opmars in het westen te verhinderen. Hij rekende er op dat de Fransen zich bij invallende dooi niet verder zouden wagen en zich tussen de rivieren wellicht wat ongemakkelijk gingen voelen. De blijvende beschikbaarheid van de engelse troepen was hiervoor een vereiste. De opperbevelhebber, generaal Wallmoden, die zijn troepenmacht zo ongeschonden mogelijk uit een dreigend débâcle wenste te manoeuvreren, was echter geneigd zijn aandacht meer op de dreiging vanuit het oosten te richten. De oostenrijkse troepen onder bevel van generaal Clerfayt tenslotte bleven liever in de nabijheid van de Rijn, waarover zij, als de nood aan de man kwam, naar Duitsland konden uitwijken. Deze tegenstrijdige beweegredenen van de geallieerden en de daarop gebaseerde strategische overwegingen waren oorzaak dat het optreden van de geallieerde legers gedurende de laatste drie weken van de Republiek zo'n chaotisch verloop had. Orders van de verschillende hoofdkwartieren spraken elkaar tegen, werden om onduidelijke redenen soms herroepen of drongen in het geheel niet door tot de commanderende officieren. Nu de vorst ook in januari bleef aanhouden mag het een wonder heten, dat het gebrekkige defensiestelsel der geallieerden niet eerder is bezweken, en men moet zich afvragen of een bevelhebber van het kaliber van Napoleon in plaats van de weifelmoedige Pichegru niet reeds eerder de verovering van de Republiek met succes zou hebben bekroond.

Het directe gevolg voor Zeist, dat al sinds een aantal maanden werd geplaagd door gedwongen inkwartieringen, was, dat het nu werd overspoeld door troepen, die werden teruggetrokken van het front of daarheen juist op weg waren. Door de naderende nederlaag sterk gedemoraliseerd verviel het soldatenvolk tot geweld jegens

de burgerbevolking. Het gerucht van de plundering van Zeist drong door tot de wijde omgeving. Zelfs de oran-gegezinde patriottenhater Hendrik Keettel, arts en apo-theker te Utrecht, maakt hiervan misprijzend melding in zijn mémoires 24).

Op 6 januari werd door de gemeente nog in alle rust het Heidenfest gevierd, waarbij werd voorgelezen uit het Diarium van de oudste zendingspost van de Broeder-gemeente onder de Saramaccaner-bosnegers te Bambey in Suriname. Twee dagen later kon men de kanonnen horen bulderen, die werden ingezet bij Geldermalsen en Buren in een laatste poging de Fransen over de Waal terug te drijven. Diezelfde middag arriveerde onder escorte de engelse krijgskas; zij bleef onder strenge bewaking op straat staan, totdat de uitslag van de actie bekend werd. Toen bleek dat de Fransen uit Geldermalsen waren verdreven, overigens zeer tijdelijk, werd de kas gede-poneerd in het Van Muydensche huis. Het volk van de engelse legeretros, die in de nacht van 8 op 9 januari in Zeist was aangekomen, bivakkeerde op de straten en legde grote vuren aan om zichzelf en de vrouwen en kin-deren te verwarmen en iedere duif en haan die ze te pakken kregen, te roosteren. Ondertussen arriveerden talloze vluchtelingen vanuit het oosten. Zij meldden dat de Fransen met een grote overmacht op de Grebbeli-nie aanrukten. Engelse en hessische troepen bleven de komende dagen arriveren op weg naar de Lek in het zui-den of juist daarvan terugkerend.

Op 14 januari besluit de opperbevelhebber Wallmoden tot een algehele terugtocht volgens een tevoren opge-steld plan. Nog diezelfde middag werden de daartoe strekkende marsorders aan de leger-onderdelen overhan-digd. De aftocht zou in vijf colonnes worden uitge-voerd. De eerste zou diezelfde avond om tien uur opbre-ken, de andere zouden met een tussenpoos van een uur volgen. De leger-trein had bevel gekregen voor de troe-pen uit te trekken, maar deze order werd niet overal opgevolgd. De eerste colonne, bestaande uit de cavale-riebrigade van generaal-majoor Dundas, die aan de Lek tegenover Culemborg was gelegerd, kreeg als marsroute

toegewezen het traject dat langs Driebergen, Zeist en Amersfoort naar Hattum voerde. Het waren deze troepen die zo in Zeist hebben huisgehouden. In het bijzonder gold dit een regiment lansiers, waaronder een groot aantal franse emigranten, die aan de zijde van de geallieerden streden. Deze lansiers of ulanen arriveerden te Zeist in de vroege ochtend van de vijftiende en vertrokken pas als laatsten om drie uur in de middag.

Deze nacht van 14 op 15 januari 1795 is de Zeistena- ren lang bijgebleven. Weliswaar waren dertig broeders geconsigneerd om, gewapend met stokken en knuppels, de wacht te lopen, zowel bij de koorhuizen 25) als bij de particuliere woningen, maar zij wisten niet te verhinderen dat het niet meer in bedwang te houden krijgsvolk sommige huizen binnendrong, van voren of aan de achterzijde via de tuinen. Ja, zij werden zelf de eerste slachtoffers van de onverlaten, die de broeders met de blanke sabel te lijf gingen, hen van hun geld en horloges beroofden en met een incidentele sabelhouw zo intimideerden dat zij weinig tegenstand meer konden bieden. De bewoners van de huizen probeerden met het aanbieden van voedsel en drinken de opgewonden soldaten te kalmeren, maar werden desondanks van hun geld en kostbaarheden beroofd. De hermetisch vergrendelde deuren en ramen van het zusterhuis werden met sabels bewerkt en bijna had een onnozele zuster, die dacht dat er geklopt werd, de indringers nog binnengelaten. Het had er slecht voor de Broedergemeente uitgezien, als broeder Fridlezius, de voorstander van het broederhuis, niet de hulp had gekregen van enkele duitse officieren. Deze joegen de plunderzieke meute terug en consigneerden hen bij hun op de Slotlaan opgestelde paarden. Maar een nieuw gevaar dreigde. Dezelfde officieren, die zich zo hulpvaardig hadden betoond, begonnen grote hoeveelheden goederen in te kopen in de winkels van de broedergemeente voor assignaten, die later waardeloos bleken te zijn. Hoewel de broeders dit wel vermoedden, konden zij dit moeilijk onder ogen brengen van hun weldoeners, die hen zojuist hadden gered uit de grijpgrage klauwen van hun ondergeschikten. Pas om drie uur 's middags van de

15e trokken de laatste geallieerde troepen af, richting Amersfoort om zich vandaar via Zwolle naar Duitsland in veiligheid te brengen. Het grote ijzeren hek aan de Slotlaan werd achter hen gesloten en onder bewaking gesteld van enkele broeders. Later zouden zij worden vervangen door mannen uit het dorp, waaronder grote werkeloosheid heerste. Deze werden betaald uit een omslag geheven over de woon- en koorhuizen: 16 stuivers voor de nachtelijke uren (22.00 u. - 5.00 u.), 30 stuivers voor overdag (5.00 u. - 22.00 u.) 26). Nu brak het grote wachten aan op de komst van de Fransen.

Op 16 januari zonden de Staten en het stadsbestuur van Utrecht een delegatie naar Culemborg om met de commandant der franse troepen aldaar te onderhandelen. De delegatie kon niet anders dan de franse voorwaarden accepteren, maar deze waren niet bijzonder zwaar: alle nederlandse troepen dienden het grondgebied van het gewest te verlaten en betalingen door de Fransen zouden geschieden in assignaten, niet in baar geld. Verder werd de persoonlijke vrijheid gegarandeerd en zou vrijheid van godsdienst worden afgekondigd. Op 17 januari marcheerden de eerste eenheden door de Tolsteegpoort Utrecht binnen, waar zij uitbundig door de patriotten werden ingehaald. Pas de volgende dag bereikten de eerste franse troepen Zeist. Men had zich daarbij het ergste voorgesteld, gevolg van de propaganda die in iedere oorlog over het thuisfront wordt uitgestort. Had niet Bilderdijk al in 1793 over het franse leger, oprukkend in de Zuidelijke Nederlanden gedicht:

Verwaten monsters, schrik der aarde,
Die de eeuwig duistere gruwelpoel
Tot 's aardrijks fellen geesel baarde
En voor het laatst der tijden spaarde:
Ontbloot van menschheid en gevoel!

Het bleek echter nogal mee te vallen, ja, het optreden van de Fransen stak zelfs gunstig af bij de wijze, waarop de Engelsen en franse emigranten hadden huisgehouden. Zij hadden niets van glorieuze overwinnaars

over zich, maar begroetten de samengestroomde bevolking vriendelijk met een voortdurend: Bonjour, citoyens, en verzekerden dat zij als vrienden waren gekomen. Hun uiterlijk wekte enige verbazing. Ongeschoren en uitgedost in de meest uiteenlopende, vaak vervuilde kledingstukken marcheerden de soldaten in kleine groepjes voorbij; wegens de bittere koude hadden sommigen dekens om zich heen geslagen. Het geheel doet denken aan de bekende afbeeldingen van de terugtocht van de Grande Armée uit Rusland in 1812, zij het dat het perspectief voor de Fransen veel florisanter was. Hier trok het leger van dienstplichtigen voorbij, eenvoudige boerenjongens en revolutionaire officieren. De chroniqueur van het Gemeindiarium vraagt zich ongelovig af, of dit nu de wereldveroveraars zijn. De bevolking ziet direkt het verschil tussen deze tot soldaat omgetoverde burgers en een beroepsleger, bestaande uit buitenlandse huurlingen; zij reikt de sjofel geklede soldaten warme kledingstukken aan, die dezen met een vrolijk C'est bon pour un Caramagnole aannemen. Zelf verkondigen zij dat ze op weg zijn naar Amsterdam en vandaar naar Londen: maar dit zal, anders dan de teutoonse variant uit onze eeuw (Und wir fahren gegen England), wel zijn bedoeld als een ironische ingeving van het moment. Voor 600 man moest in Zeist kwartier worden gevonden, waarvan 150 bij de Broedergemeente. De overste van een korps infanterie, de burger Bonhomme, bezorgde de gemeente een provisorische sauvegarde, die iets later door de generaal Pichegru, die in Utrecht zijn hoofdkwartier had, werd omgezet in een blijvende.

Ook in Zeist werd natuurlijk het ritueel van verbroedering met de franse bevrijders opgevoerd, en wel op 27 januari. Nadat een vrijheidsboom, versierd met rode linten en een phrygische muts, eerst in processie over de Slotlaan was rondgedragen, werd zij op het Lindenrondeel geplant. De soldaten vuurden daarbij hun geweren af en riepen: Vive la République, en dansten vervolgens de caramagnole. Ludwig van Lear liet een aantal flessen wijn uit zijn kelder ontkurken. Een soldaat van de sauvegarde, belast met de bewaking van het zuster-

huis, joeg de arme zusters (die dus kennelijk niet aan het bevrijdingsfeest deelnamen) de schrik op het lijf, door met zijn geweer in de lucht te schieten, om, zoals hij de zusters geruststelde, zich ook een fles wijn te laten bezorgen, die hij op hun gezondheid wilde ledigen.

Als de commotie van de franse intocht wat is geluwd, wordt duidelijk dat er ondertussen ook een echte revolutie op gang is gebracht. In de eerste weken voeren de Fransen een soort militair gezag, zodat voor allerlei aangelegenheden naar Utrecht moet worden gereisd om hun toestemming en medewerking. Maar al vrij spoedig worden in de steden de oude vroedschappen vervangen door revolutionaire comités. De Staten van Utrecht worden in hun oude vorm opgeheven. Provisionele Representanten nemen hun plaats in. Voorlopig zijn deze alleen samengesteld uit vertegenwoordigers van de steden. In maart worden dan verkiezingen gehouden in de dorpen om 16 Representanten namens het platteland daar aan toe te voegen. Wij hebben al gezien welke eigenaardige stappen de Broedergemeente ondernam om zich aan deze verkiezingen te onttrekken. Maar ook de lagere organen, de dorpsbesturen, in casu de schepenbanken, de schouten en de secretarissen moesten plaats maken voor revolutionaire colleges.

Te Zeist, waar de Revolutie slechts weinig aanhangers telde, zou een dergelijke machtswisseling wel eens nadelig kunnen uitvallen voor de Broedergemeente. Immers, zowel de schout, Wouter van Dam, als de secretaris, diens broer Willem van Dam, zijn creaturen van de Heer van Zeist, d.w.z. van de familie Van Laer, en daardoor een steun voor de gemeente. Ludwig van Laer raadpleegt op 22 februari zijn advocaat Gobius te Utrecht, die hem verzekert dat te Zeist voorlopig geen wetsverzet of demotie, zoals de term toen luidde, is te duchten. Doordat Zeist een hoge heerlijkheid is - een van de weinige in het Sticht - heeft de Heer het benoemingsrecht van schout en secretaris. Dit is een reuendragend zakelijk recht, dat, anders dan de zogenaamde feodale rechten, niet zonder meer is afgeschaft, maar pas

zal worden onteigend, nadat een behoorlijke regeling over schadeloosstelling is vastgesteld. Hierbij zal zonder twijfel de bezitter van de heerlijkheid tevoren worden gewaarschuwd. Tot dan kan men afwachten. Een plan om een dergelijke wetsverzetting voor te zijn en zelf (waarschijnlijk met enige manipulatie) een nieuw, voor de broeders aanvaardbaar dorpsbestuur te doen kiezen, wordt dan ook afgewezen. Men verwacht immers niet dat Provisionele Representanten van Utrecht zullen dulden dat enkele revolutionaire heethoofden in de heerlijkheid Zeist een wetsverzetting zullen doordrijven (zoals zij dat in ander dorpen al hadden gedaan), juist omdat het hier een vrije heerlijkheid betreft 27).

Uit de bronnen weten we, dat Zeist niet direkt vooropliep in het revolutionaire proces. Het is de vraag of dit elders op het platteland anders was. In ieder geval zijn de beide Van Dam's, Wouter de schout en Willem de secretaris, de Bataafse Omwenteling weinig toegegaan. Op 23 maart worden zij zelfs door de Provisionele Representanten ontboden om zich te verantwoorden voor het uitblijven van het behoorlijk eligeren van de twee kiesmannen van Zeist 28). Zij worden er van verdacht door intimidatie en overreding de bevolking hiervan af te houden. In deze tijd blijkt ook de vrijheidsboom 's nachts door tegenstanders van de Revolutie te zijn omgehakt 29), iets waarvan beide heren ongetwijfeld toch wel weet gehad moeten hebben. Desondanks blijkt uit de gerechtsprotocollen van Zeist tot 1811, dat zowel Willem als Wouter nog lange tijd in functie zijn gebleven. Overigens, ook enkele broeders hebben vanaf 1798 in het gemeentebestuur zitting genomen: de meubelmaker Lorentz 30) was enige tijd provisioneel secretaris, de medicus Eberhard 31) zelfs voorzitter van het gemeentebestuur.

Een ander belangrijk punt voor de broeders was hun principiële afwijzing van het krijgsgeweld. Er waren broeders, die vóór zij lid werden van de Broedergemeente het militaire beroep hadden uitgeoefend, zoals broeder Höltzinger 32), die 32 jaar had gediend in een van de duitse regimenten in dienst van de Republiek, en ook

Erich von Ranzau, die officier was geweest in het franse regiment Elsas. Van actieve broeders werd echter verwacht, dat zij zich verre hielden van het krijgsbedrijf. Met het oog op een mogelijk door het nieuwe be- wind in te voeren algemene dienstplicht (zoals in Frankrijk was gebeurd door middel van de levées en masse) richtte de Aeltesten Conferenz zich tot Herrnhut om raad. Met name wilde men horen hoe het de broeders in Noord-Amerika was vergaan ten tijde van de Amerikaanse Revolutie. Herrnhut wijst er in zijn antwoord op 33), dat dāār het beginsel dat niemand gedwongen kan worden tegen zijn zin wapens te dragen, erkend is gebleven. Weliswaar is in Holland nog geen nationaal leger inge- voerd, zoals in Amerika, maar men mag aannemen dat, als het zover komt, ook hier geen gewetensdwang zal worden toegepast. Er zijn hier immers omvangrijke groeperin- gen, die gelijke gevoelens als de broeders koesteren, zoals de mennonieten. Men houde dus vast aan zijn paci- fistische overtuiging, maar men is niet tegen het even- tueel aanwijzen van een remplacant of het storten van een vervangende geldelijke bijdrage in de oorlogskas.

Enige kanttekeningen bij de materiële positie der gemeente

Een grondige besturing van de diverse boekhoudingen van de gemeente zelf, de koorhuizen en de bedrijven zou ons meer te weten doen komen over de repercussies van het zogenaamde continentale stelsel, dat de Bataafse Republiek, feitelijk een satellietstaat van Frankrijk, werd opgelegd. Zoals bekend werden op grond hiervan alle handelsbetrekkingen met de vijand, Engeland dus, en de koloniën onmogelijk gemaakt. Het gevolg hiervan was dat de nederlandse handel, basis van onze welvaart, zo goed als stil kwam te liggen. Ik kan hier slechts ingaan op enkele verwijzingen naar het economische ge- beuren, die ik in de door mij geraadpleegde bronnen rond het jaar 1795 aantrof. Men mag hier dus geen ana- lytisch overzicht van de Gemein-Oekonomie over een be- paalde periode verwachten, maar eerder een enigszins

impressionistisch beeld, dat voorshands niet tot wetenschappelijke conclusies noodt.

In mei 1795 besluit de Aeltesten Conferenz te Zeist aan de Unitäts-Aeltesten-Conferenz te Herrnhut te verzoeken iemand uit hun midden naar Nederland te zenden, om met eigen ogen de onrustbarende positie, waarin de Broedergemeente hier verkeerde, in ogenschouw te nemen en daarover aan Herrnhut te berichten. In een brief, waarvan het orgineel zich in Herrnhut moet bevinden, maar waarvan een samenvatting in de notulen van de zeister Conferenz is te vinden, worden vier redenen opgesomd, die tot dit verzoek hebben geleid 34).

Op de eerste plaats wordt gewezen op de achteruitgang van de beide stadsgemeenten te Haarlem en te Amsterdam, die financieel, zonder hulp van buiten, niet kunnen bestaan. In het amsterdamse broederhuis is weliswaar enige economische bedrijvigheid, onder meer een kleermakerij, maar de inkomsten daaruit zijn ontoerijkend om een eigen predikant te salariëren. De predikant van Haarlem, broeder Schiffert 35), die periodiek naar Amsterdam reist om diensten te leiden en het avondmaal met de gemeenteleden te vieren, klaagt over de "Laodiceïsche geest" onder de leden, een verwijzing naar de lauwe christengemeente te Laodicea, genoemd in het Boek der Openbaring.

Als tweede reden wordt aangevoerd, dat de politieke en religieuze verhoudingen in Nederland grondig zijn gewijzigd, waarmee zoals hiervóór aangetoond, de broeders niet goed raad wisten.

Een probleem apart was de verhouding tussen de zeister gemeente en de familie Van Laer. In 1784 had Johannes Renatus van Laer met toestemming van de Uniteits-direktie te Herrnhut de vrije heerlijkheid Zeist gekocht van Zinzendorf's kleinzoon Heinrich Ludwig von Dohna. Na zijn dood in 1792 volgde zijn vrouw Cornelia Johanna Verbeek hem op als vrijvrouwe (al wordt soms ook de oudste zoon Cornelius Renatus wel eens als vrijheer genoemd). Maar het was haar zwager Cornelius Ludwig van Laer, die als gemachtigde of mandatarius feitelijk de dienst uitmaakte. En deze Ludwig (zoals

hij gewoonlijk wordt genoemd) was, evenals zijn voorganger Cornelis Schellinger, in de woorden van Zinzendorf, een inconvenabeler Baron, die het de broeders knap lastig wist te maken. In alles wat maar enigszins de zakelijke rechten van de heerlijkheid raakte ging hij steevast tegen de wensen van de broeders in, om vervolgens alsnog met seigneuriale grandeur toe te geven.....of niet. Of het nu ging over gronduitgiften, bouwzaken, de aanleg van sloten en bruggen, inkwartieringen of huwelijken binnen zijn familie, Ludwig maakte altijd moeilijkheden. Een enkel voorbeeld moge een en ander verduidelijken. In november 1794, als Ludwig vast besloten is met zijn familie voor de naderbij komende Fransen te vluchten, wil hij plotseling haast maken met het huwelijk van zijn dochter Anna Johanna met zijn neef Jacob Renatus, jongere zoon van Johannes Renatus, zodat deze als echtpaar welgevoegelijk samen kunnen reizen. Hij wil zelfs dat dit gebeurt zonder dat, zoals gebruikelijk, hierover het lot wordt geraadpleegd. Om dit min of meer af te dwingen schildert hij broeder Häcker 36), voorzitter van de Aeltesten Conferenz, het beeld van twee tot over hun oren verliefde (erpichte) jongelui, die elkaar op ieder moment van de dag om de hals vallen. Hij zegt te vrezen, dat als de twee niet spoedig trouwen, zijn lieve Ännel, door melancholie bevangen, zal instorten, waarvoor hij zelfs het getuigenis van dokter Eberhard aanhaalt. Er is sprake van periculum im mora (gevaar bij verder uitstel), maar de arme broeder Häcker, die dit allemaal en nog veel meer heeft moeten aanhoren, meent nochtans dat hier veeleer sprake is van periculum in moribus (gevaar voor de zeden) en stelt de Aeltesten Conferenz van zijn bevindingen op de hoogte. Deze schrijft met spoed naar Herrnhut om raad. Maar de opzet van Van Laer heeft een averechtse uitwerking, want zijn toespelingen op de "Menisten vrijage" worden eerder gezien als een argument tegen het huwelijk, en men overweegt zelfs de beide geliefden de deelname aan het avondmaal te ontzeggen. Als deze echter, hierover ondervraagd, ontkennen dat ooit meer is voorgevallen dan een steelse handdruk, en de oude

Van Laer dus weer eens sterk blijkt te hebben overdreven, wordt het huwelijk gewoon op de lange baan geschoven. Overigens is ook het vluchtplan door ingrijpen van Herrnhut uiteindelijk niet doorgestaan 37).

Zelf heeft Ludwig van Laer, weduwnaar geworden in 1793, nog enkele pogingen gedaan tot een nieuw huwelijk te komen, maar hij had daarin geen gelukkige hand. Cornelia Verbeek werd door het lot, dat wil zeggen de Heiland, afgewezen; Maria Salome Verbeek werd wél door de Heiland goedgekeurd, die Schw. Mietje Verbeek aber hatte keine Freudigkeit den Antrag anzunehmen; een nieuwe gegadigde, Maria Schellinger, werd weer door een negatief lot getroffen. Ik heb de reeks na juni 1795 niet verder gevolgd; Ludwig van Laer is in ieder geval in 1801 als weduwnaar gestorven 38).

Ik heb een moment bij de karakterbeschrijving van deze sleutelfiguur binnen de gemeente stilgestaan, omdat hij een van beide polen was, waarnaar het kompas van de gemeente zich had te richten. De andere was die van de Aeltesten Conferenz en het Aufseher Collegium. Deze meenden vaak de belangen van de gemeente op geheel andere wijze te moeten behartigen. Tussen de regels valt dan ook wel eens te lezen, dat men nog niet eens zó ongelukkig was met de omwenteling, in zoverre men zich daardoor kon bevrijden van een lastig heerlijk bewind.

Als laatste reden, die de overkomst van iemand uit Herrnhut dringend gewenst maakt, wordt aangevoerd, dat een reorganisatie van de Gemein-Oekonomie nodig is. De bedrijfswinsten te Zeist gingen voor een deel naar de Gemein-Diakonie (kassa der gemeente), die daarvan de salarissen van de predikant en andere Gemeindiener (organist, nachtwaker, schoolmeester, enz.) betaalt en schulden van de gemeenten aflost; voor het grootste gedeelte vloeiden zij echter naar de centrale kas te Herrnhut; zij werden aangewend voor de bestrijding van de kosten van de Uniteits-instellingen (scholen, seminarie, zending), maar ook voor de aflossing van de enorme schuldenlast, die na Zinzendorf's dood in 1760 op de Broedergemeente was komen te rusten. Zo wordt

bijvoorbeeld in 1793 gemeld, dat weer drieduizend rijksdaalders zijn afbetaald, maar tegelijkertijd vraagt men zich in Herrnhut af, waarom de laatste jaren de bijdragen vanuit de hollandse gemeenten zo zijn afgenomen. Wij hebben hierover geen uitsluitsel kunnen vinden 39).

Uit de boekhouding van de Brüderhausdiakonie (houshouden van het koor der ongehuwde broeders) is af te lezen, dat juist in de jaren 1791, 1792 en 1793 de inkomsten uit de daarin gevestigde bedrijfjes sterk opgelopen en daardoor ook de positieve saldi van de jaarrekeningen van het broederhuis. Gewoonlijk werden deze saldi het volgende jaar onder de uitgaven geboekt als afdracht aan het Unitäts Vorsteher Collegium te Herrnhut, naast een vast bedrag van f 1000,-- voor de delging van de Uniteitsschuld. Van de andere bedrijven, op persoonlijke naam, maar altijd ten behoeve van de gemeenschap gevoerd, heb ik geen cijfers. Het betreft de Gemeinladen (de winkel), de zijde- of floretbandfabriek, de apotheek, de brouwerij en het Gemeinlogis. De Gemeinhandlung of grossierderij, gevestigd op Broederplein 35-35a, droeg van 1790 tot 1800 jaarlijks f 800,-- af aan de Gemeindiakonie, zodat we mogen veronderstellen, dat deze in ieder geval winstgevend was.

Bij de zijdefabriek werd nog in 1794 een reorganisatie tot stand gebracht, waarbij de vestigingen te Utrecht en Culemborg met de voorraad, de twijnmolens en de bandmachines naar een nieuw fabrieksgebouw aan de Karpervijver te Zeist werden overgebracht. De arbeiders en de opzichter Visscher uit Utrecht verhuisden mee. Bij de bespreking door het Aufseher Collegium van het bouwplan, ingediend door de bedrijfsleider broeder Carl Liungberg, wordt tenminste ook gesproken over woningen voor deze werklieden, en wordt bepaald dat de ingang van het nieuwe fabrieksgebouw aan de Karpervijver gesitueerd moest worden tegenover de tuin en achteringang van de Gemeinhandlung ten einde een oogje in het zeil te kunnen houden op het in- en uitgaande vreemde werkvolk van de fabriek 40). Met de opzichter Visscher is men overigens niet gelukkig, daar hij wegens zijn poli-

tieke gezindheid een slechte naam heeft en door zijn drankzucht en de als patriot opgelegde boetes voor bijna f 4000,-- in de schuld staat. Maar hij is een vakman en onder de broeders is geen geschikte vervanger te vinden 41). Bij de bouw van de fabriek wordt door Ludwig van Laer namens de heerlijkheid nog als voorwaarde gesteld, dat geen afvoer naar de Karpervijver zelf mag worden aangelegd of anderszins verontreinigde stoffen daarin geloosd, dit alles ter bescherming van de daarin rondzwemmende karpers 42). In november 1794 wordt de nieuwe fabriek, na een bouwtijd van een half jaar, in bedrijf gesteld.

Tot slot nog het Gemeinlogis, waarin zowel vreemdelingen-bezoekers als doortrekkende broeders en zusters onderdak konden krijgen. Het werd in naam van de gemeente sinds 1777 gerund door broeder Jacob Schmidt 43). Nog in november 1794 overweegt men het logement aan deze te verpachten om de risico's voor de gemeente te verminderen. Maar als Schmidt in januari 1795, op het hoogtepunt van de plunderingen te Zeist, - de ulanen waren bezig de gehele inboedel weg te slepen - met zijn familie met medeneming van de logementspaarden naar Amsterdam is gevlucht, acht men hem bij nader inzien toch niet meer de meest geëigende kandidaat-pachter. Integendeel, als men zich wat meer verdiept in de bedrijfsvoering van het logement blijkt er een enorme schuldenlast van ca f 10.000,-- op te rusten, voornamelijk wegens achterstallige rekeningen. Nadat men de schuldeisers door middel van een advertentie in de krant heeft opgeroepen, tracht men met deze tot een vergelijk te komen over een reductie van de schulden. Voorlopig zal het logement dan ook gesloten blijven en voor algemene doeleinden worden benut 44).

Op grond van deze schaarse gegevens wil en kan ik geen inzicht bieden in de conjuncturele ontwikkeling van de Broedergemeente-economie. Men kan echter aannemen, dat de afdrachten van de bedrijfswinsten aan de centrale organen te Herrnhut, deels ter delging van de Uniteitsschuld, de noodzakelijke herinvesteringen hebben afgeremd. Dit kan, naast de boven gesignaleerde

mentaliteit van een naar binnen gerichte gemeenschap, gedeeltelijk een verklaring zijn van de achteruitgang van de broederbedrijven in de 19e eeuw.

Uit het Gemeindiarium van 1795 blijkt overduidelijk, dat de zeister gemeente nog altijd een grote aantrekkingskracht uitoefende op bezoekers uit het buitenland, voor wie het de naam had een soort protestantse kloostergemeenschap te zijn. Vóór de revolutie waren het aanzienlijke vluchtelingen, die zich over de pleinen en de koorhuizen lieten rondleiden, zoals de prins van Rohan, kardinaal-bisschop van Straatsburg, kardinaal Von Frankenberg, aartsbisschop van Mechelen en Cornelius Franciscus de Nelis, bisschop van Antwerpen; en de legerleiders van de geallieerden, William, zoon van de hertog van Gloucester en Charles-Philippe de Bourbon, de latere koning Karel X van Frankrijk 45). Na de Revolutie waren het de franse generaals, onder meer de opperbevelhebber Pichegru, en vele functionarissen, die in het kielzog van het franse leger vaak met speciale opdrachten hierheen kwamen. Onder hen wil ik noemen de directeur van het Nationaal Museum voor Natuurwetenschappen te Parijs, Faigas de St. Fonds, belast met het ophalen van de twee olifanten uit de stadhouderlijke menagerie op het Loo, die verzekerde dat de broeders zeer wel bekend waren in Frankrijk; en, iets later, een jonge officier in gezelschap van de controleur dez assignaten, die zo enthousiast was, dat hij aankondigde de gemeente Zeist bij de Nationale Conventie te Parijs als de ideale republiek aan te prijzen 46).

Binnen dit korte bestek heb ik getracht de lezer rond te leiden door de zeister Broedergemeente in een periode, die belangrijke gevolgen voor de gemeente heeft gehad. Na zoveel jaren zijn wij in staat de gebeurtenissen uit die periode in een historische context te plaatsen. Wij weten nu, dat de franse revolutie in heel Europa een breuk heeft veroorzaakt, die tot in onze eeuw nog wordt gevoeld. Het 18e-eeuwse absolutisme, en de bijzondere variant in Nederland van een stadhouderlijk bewind als behoeder van een gesloten regentenkas-

te, had afgedaan en werd overvleugeld door een democratiseringsbeweging, beginnend met de emancipatie van de burgerij en uitmondend in het algeheel kiesrecht. Terugkijkend zien wij tevens de doorbraak van nieuwe opvattingen over een kapitalistische bedrijfsvoering, die in de plaats kwam van het gildesysteem en de ambachtelijke productiewijze. Maar voor de tijdgenoot levend in Zeist was dit allemaal uiteraard niet direkt duidelijk. De geschiedenis werd bovendien toendertijd gemaakt in de steden, het platteland volgde op afstand. Voor de Broedergemeente te Zeist betekende de omwenteling des te meer een verandering, omdat zij, wilde zij niet wegglijden in een onbeduidend provincialisme, uit haar isolement moest treden. Dat zij hierin is geslaagd leert ons een blik naar buiten op de beide pleinen ter weerszijde van de Slotlaan.

H.L.Ph. Leeuwenberg

Noten

19. Notulen Aufseher Coll., 1794 juli 28. Voor het verloop van de krijgshandelingen, uitmondend in de terugtrekking van de geallieerde troepen, de vlucht van stadhouder Willem V en de vestiging van de Bataafse Republiek zie: F.H.A. Sabron, De Oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden (met twee atlassen, 2 dln; Breda, 1892-1893)
20. Over Barend Christiaan van Calker (1738-1813): zie A.J. Servaas van Rooijen, De Zeister medailleur Barend Christiaan van Calker (Amsterdam, 1917). Zie ook notulen Aelt. Conf., 1794 sept. 27 en notulen Aufseher Coll., sept.24
21. Notulen Aufseher Coll., 1794 okt. 1 en 16. Mathijs Beuning (Amsterdam, 1739 - Herrnhut, 1800) was de zoon van Mathijs Beuning en Catherina Oudaen, die beiden stamden uit collegiantenfami-

lies. Mathijs sr was een van de grootste geldschiet-
ters van Zinzendorf geweest. Maria (Zeist, 1749 -
Zeist, 1814) en Sophia (Zeist, 1751 - Zeist, 1826)
Schellinger, beiden dochters van Cornelis Schellin-
ger, de amsterdamse ijzerhandelaar, die in dec.
1745 slot en heerlijkheid van Zeist kocht ten dien-
ste van een nederzetting van de Hernhutters. Anna
Bakband (Haarlem, 1724 - Zeist, 1800), weduwe van
de koopman Willem van der Schaft

22. Brief van J. Loretz aan de Aelt. Conf., 1794 nov.
15, PA II R 1. B IV
23. Notulen Aelt. Conf., 1794 okt. 18
24. 'Aantekeningen over de Bat. Omwenteling, voorname-
lijk binnen Utrecht, door een ooggetuige (= Hendrik
Keettel)', De Navorscher, XLIV (1894) 28
25. NL. het Broederhuis, het Zusterhuis en het Wedu-
wenhuis. De hier beschreven gebeurtenissen zijn
opgetekend in het Gemeindiarium. Zie H.L.Ph. Leeu-
wenberg, 'De Bataafse Omwenteling te Zeist. Aante-
keningen uit het Gemeindiarium van de Evangelische
Broedergemeente te Zeist, 4 januari - 5 februari
1795', in: Nederlandse Historische Bronnen uitgege-
ven door het Nederlands Historisch Genootschap, III
(1983), 146-195
26. Notulen Aufseher Coll., 1795 jan. 21
27. Notulen Aelt. Conf., 1795 febr. 21; notulen Aufse-
her Coll., 1795 febr. 22 en maart 4
28. Resoluties Provisionele Representanten, RAU, Arch.
Staten, 1056-3
29. RAU, Arch. Staten, 1058
30. Johann Ludolph Lorentz (Zellerfeld, 1755 - Amster-

dam, 1803)

31. Johann Günther Eberhard (Rudolphstadt, 1743 - Wijk bij Duurstede, 1820). Hij was een moeilijk personage, dat veelvuldig in botsing kwam met de gemeente. Hij is dan ook later uit de gemeente getreden en in Wijk bij Duurstede gaan wonen. In 1806 liet zijn vrouw Margaretha Catharina Schmidt (geb. Bern, 1763) zich van hem scheiden. Kataloge Ehechor, PA II R 4.4; notulen Aelt. Conf., passim
32. Heinrich Christian Höltzinger (Gedern, 1742 - Zeist, 1816). Levensloop, PA II R 7.6
33. Brief Johann Loretz aan broeder Häcker, 1794 mei 28, PA II R 2. B 1
34. Notulen Aelt. Conf., 1795 maart 19; mei 16
35. David Schiffert was predikant te Haarlem van juni 1794 tot eind 1795
36. Philipp Friedrich Häcker (Löwenstein-Wertheim (Württ.), 1741 - Niesky, 1834). Levensloop in : Nachrichten aus der Brüdergemeine, 1836, I, 857-872
37. Notulen Aelt. Conf., 1794 okt. 23; nov. 8; dec. 1. Brief van J. Loretz aan broeder Häcker, 1794 nov. 12, PA II R 2. B 1
38. Brief van J. Loretz aan predikant Chr. D. Rothe, 1794 juni '5, PA II R 2. B 1; notulen Aelt. Conf., 1794 aug. 9 en 16; brief L.C. van Laer aan Aelt. Conf., 1795 juni, PA II R 1. B IV. 2 B
39. Notulen Aelt. Conf., 1794 sept. 27
40. Notulen Aufseher Coll., 1794 maart 19; mei 14; nov. 18. Carl Ljungberg (Orebro (Zw.), 1739 - Zeist, 1749) was belast met de leiding van de winkel annex

groothandel

41. Ibidem, 1794 juli 23; 1795 mei 13. Notulen Aelt. Conf., juni 4
42. Notulen Aufseher Coll., 1794 mei 21
43. Jacob Schmidt (geb. Amsterdam, 1745)
44. Notulen Aelt. Conf., 1795 jan. 23; notulen Aufseher Coll., 1795 jan. 24; febr. 3; maart 18; april 8
45. Gemeindiarium, 1794 aug. 22 (William van Gloucester); sept. 15 (kardinaal Von Frankenberg en bisschop De Nelis); 1795 jan. 7 (Charles-Philippe de Bourbon); jan. 9 (prins van Rohan)
46. Ibidem, 1795 maart 18 (Pichegru); mei 9 (Faigas de St. Fonds); mei 26.

De ridderhofstad Kersbergen te Zeist
en de vertelling
"De kinderen van Warmelo" in de 18e eeuw

Sedert 1982 is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor de schrijfster van historische verhalen: Frauck Juliana Geertruyd Wilhelmina Constantia Engelberts (Vorden 1880 - Huis ter Heide, gemeente Zeist 1929), kortweg Lite Engelberts (L.E.) genoemd 1).

Met haar tweelingzuster Johanna Ignatia Daniela Anna Jacoba Engelberts (Vorden 1880 - Huis ter Heide 1953) woonde zij aan de Ericaweg 1 in de villa "Gloriette". Ook een vriendin, mejuffrouw H. Mijnsen, woonde een tijdlang bij de tweelingzussen in.

Het door Lite Engelberts beoefende genre van historische verhalen, die geheel gebaseerd waren op archiefonderzoek en familie-overleveringen heeft na de tweede wereldoorlog geen beoefenaren in de nederlandse literatuur meer gehad. De hernieuwde belangstelling voor deze schrijfster hangt - naar mijn mening - nauw samen met de toegenomen interesse voor de buitenplaats en haar bewoners.

De vertelling "De kinderen van Warmelo", voor het eerst verschenen in het tijdschrift "Eigen Haard", jaargang 1906, beschrijft het gezin van Arent Sloet tot Warmelo en Kersbergen (1708-1771) en Florentina Wilhelmina Borre van Amerongen (Utrecht 1718 - huis Kersbergen, Zeist 30 april 1777). Het echtpaar Sloet huwde te Zeist in de Oude Kerk 1 december 1751. Ter gelegenheid van hun huwelijk schonken zij een zilveren schenkan ten behoeve van de avondmaalsviering, voorzien van de wapens Sloet en Borre van Amerongen, welke nog steeds in de Oude Kerk te Zeist aanwezig is 2).

De ridderhofstad Kersbergen 3) kwam in 1644 in handen van het geslacht Borre van Amerongen. Florentina Wilhelmina was de laatste van haar familie. Het echtpaar Sloet woonde aanvankelijk op Kersbergen, waar hun oudste zoon in 1752 werd geboren, later op het kasteel "Warmelo" gelegen in Diepenheim (provincie Overijssel).

Het verhaal "De kinderen van Warmelo" is volgens mededelingen van de schrijfster zelf gebaseerd op een uitgebreide correspondentie uit de jaren 1776-1777. Ik vraag aandacht voor deze vertelling vanwege de verwijzingen naar Kersbergen. Aangezien geen huisarchief van deze ridderhofstad bewaard is gebleven, vullen deze verwijzingen een leemte in onze kennis op.

In de editie 1982 van het verhaal wordt op blz. 126 melding gemaakt van Van Dam: "de rentmeester te Utrecht der Kersbergsche goederen van Mevrouw Sloet". Ik meen deze Van Dam te kunnen identificeren als Jan van Dam (1712-1778), onder meer secretaris van de Hoge en Vrije Heerlijkheid Zeist en Driebergen sedert 1740 4).

De volgende passage, waarop ik wil wijzen, staat op blz. 150 editie 1982 en geeft duidelijk aan hoe over Kersbergen in 1776-1777 en Zeist toen gedacht werd. Aan het woord is Floris Willem Sloet tot Warmelo (Zeist 1753 - kasteel Warmelo, Diepenheim 1838):

"'t Is daarom ook, dat wij Kersbergen maar liever verhuren, wij komen er toch niet. De streek is er anders weinig in trek, want meer dan f 300,-- huur per jaar kan ik voor Kersbergen niet krijgen, en dan heeft de huurder nog het voordeel om het tuinmanshuis te kunnen verhuren, zodat hij feitelijk niet meer verwoont dan f 196,--, maar Zeist is een echt boerendorp. Als Kersbergen nu nog aan de Vecht lag, bij Breukelen of Loenen, dan zou het wel meer gewild zijn" 5).

Zeist zou pas na 1818, de verkaveling van de goederen van de familie Van Laer, aan de Utrechtse- en Driebergseweg buitenplaatsen krijgen, die met de aanplanting van produktiebossen en de aanleg van parken rondom de grote huizen het boerendorp tot de parel van de stichtse lustwarande zouden maken.

Het leek mij van belang om de verbondenheid met Zeist van de gezusters Engelberts aan de vergetelheid te ont-rukken. Uit Assen kwamen zij 15 november 1913 te Zeist wonen. Lite Engelberts staat in het bevolkingsregister

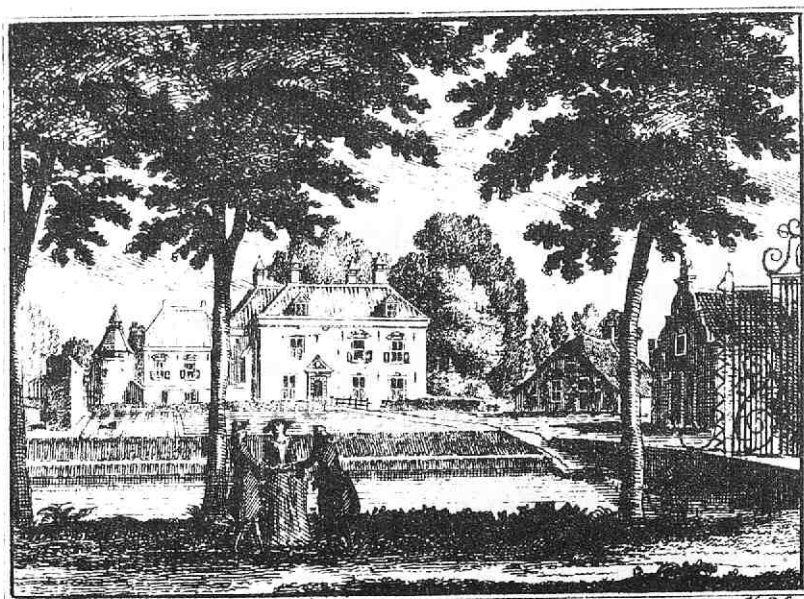
van Zeist als hoofd van de huishouding ingeschreven. Aanvankelijk woonde haar broer, Albertus Helenus Theodorus Engelberts (geboren Vorden 23 februari 1882) ook bij haar in. Hun woonhuis, het pand Prins Alexanderweg 120, werd later vernummerd tot Ericaweg 1, Huis ter Heide. Vanwege de familie Nepveu bestonden nauwe banden met Zeist. De vertelling "De kinderen van Warmelo" was toen reeds vele jaren geleden geschreven 6).

V.A.M. van der Burg

Noten

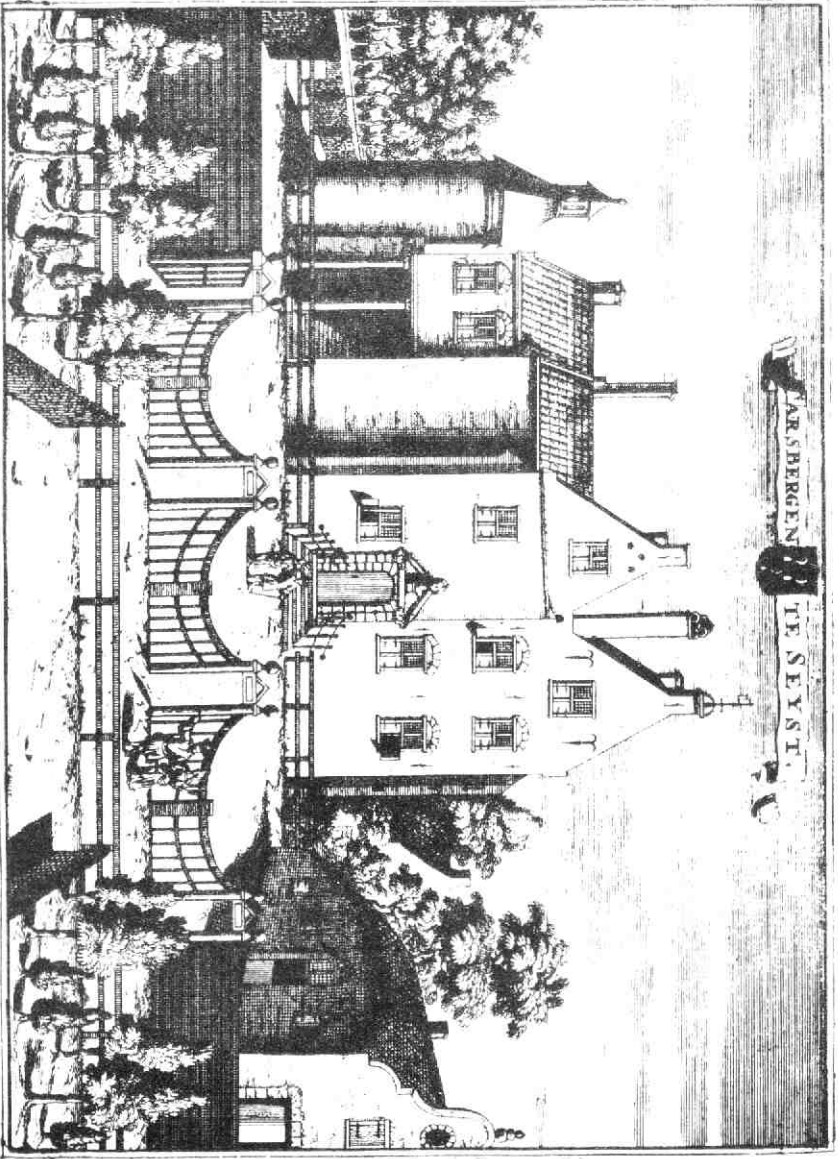
1. H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, Herinnering aan twee Overijsselse Buitenplaatsen: "De Alerdinck" en "Het Warmelo", vermeerderd met "De kinderen van Warmelo" en "Een Familie-overlevering" door L.E., voor het eerst verschenen in "Eigen Haard" in 1903 en 1906, Alphen aan den Rijn 1982 en I.H. van Eeghen, L(ite) E(ngelberts) en de familie-overlevering, Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie 37 (1983), blz. 230 e.v.
2. H.J. van Eekeren, De Oude Kerk te Zeist, uitgebreid en voltooid onder verantwoordelijkheid van de Van de Poll-Stichting te Zeist door ds P. Kuijper, deel 2, Zeist 1975, blz. 180 en afbeelding no 69.
Bij de restauratie 1964/1965 is ook de grafkelder van Kersbergen aangetroffen (H.J. van Eekeren, De Oude Kerk te Zeist, deel 1, Zeist 1974, blz. 100 en deel 3, Zeist 1976, blz. 214-215), voor het eerst vermeld in 1575, waarin op 21 september 1752 het eerst geboren kind van het echtpaar Sloet tot Warmelo-Borre van Amerongen werd bijgezet. Volgens de genealogie: Jan Albert geheten (H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, a.w., blz.98).
Kersbergen bezat ook een dubbelgestoelte in de Oude Kerk te Zeist (H.J. van Eekeren, De Oude Kerk te Zeist, deel 2, Zeist 1975, blz. 182-183).

3. Roland Blijdenstein, Zeist, Groei en Bouw, Deel 3, Utrechtseweg-Driebergseweg, Zeist 1984, blz. 101 e.v.
4. V.A.M. van der Burg, Fragment-genealogie van het schoutengeslacht Van Dam te Zeist, Bulletin van de Van de Poll-Stichting (12) 1982, blz. 10 e.v.
5. Van de ridderhofstad Kersbergen is behalve het poortje uit 1633, dat naast een duiventoren aan de Utrechtseweg 67 C staat, ook nog een aantal kanonnen bewaard gebleven, die van Kersbergen naar Warmelo door Mevrouw Sloet tot Warmelo-Borre van Amerongen gebracht zijn (H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, a.w., blz. 29 met afbeelding) en zich thans in een particuliere collectie bevinden. Zie over F.W. Baron Sloet, heer van Warmelo en Kersbergen: Nederland's Adelsboek (44) 1951, blz. 364.
6. Met dank aan de heer L. Visser, hoofd interne zaken, gemeente Zeist.

J. d. B. del. De RIDDER-HOFSTAD KERSBERGEN. *J. S. f.*

Gravure J. de Beyer, 1745

Den fuldstændige Specht 1700

Gravure ridderhofstad "Carlsbergen" door C. Specht, 1700

Open dag 1984

Het thema van de op 15 september 1984 door onze Stichting te houden open dag is "Bedrijvigheid in Zeist".

Omdat het niet mogelijk is de totale zeister bedrijvigheid in de loop der tijden in één van de zalen van Het Slot in beeld te brengen is gekozen voor een bepaald jaar. De keus viel op 1916.

Enerzijds, omdat in het verslag van de toestand der gemeente Zeist over het jaar een overzicht is opgenomen van alle bedrijven, waarin krachtwerktuigen werden gebruikt.

Anderzijds, omdat velen de toenmalige bedrijven nog gekend hebben en er behalve afbeeldingen ook voorwerpen kunnen worden tentoongesteld, die in deze bedrijven zijn gebruikt of gemaakt.

Een uittreksel uit het bovengenoemde verslag is op de volgende bladzijden afgedrukt.

Indien u in het bezit mocht zijn van door zeister bedrijven gemaakte artikelen, die getoond zouden kunnen worden op de open dag, dan houdt de tentoonstellingscommissie zich van harte aanbevolen.

Een telefoontje is voldoende om tot een afspraak te komen met een van de leden van deze commissie.

Catalogus bibliotheek

In verband met het toegenomen boekenbezit hebben de dames dr. A. Bertoen-Brouwer en drs. J.Ch. Mollen-Hengeveld een nieuwe catalogus samengesteld van de bibliotheek van onze stichting.

Belangstellenden kunnen à f 5,-- per stuk een exemplaar afhalen in Het Slot (op dinsdagmorgen) of bij de penningmeester (tijdens kantooruren). Ook op de open dag zal weer een boekentafel worden ingericht, waar alle publicaties van onze stichting verkrijgbaar zijn.

L. Visser

tel. 87220 kantoor
17130 thuis

VERSLAG van den toestand der gemeente
Zeist over het jaar 1916, door Burge-
meester en Wethouders aan den Raad
dier gemeente, ingevolge artikel 182 der
gemeentewet, aangeboden.

Gemeentebestuur.

PERSONEEL.

Personeel van den Raad.

Op 31 December bestond de gemeenteraad uit de vol-
gende leden :

N A M E N.	Datum der eerste verkiezing.	Jaar van aftreding.
H. Kamphuis	12 Juli 1897	1917
Jhr. G. F. van Tets	21 " 1915	id.
J. Blooker	24 " 1899	id.
A. G. van Melsen	21 " 1909	id.
J. Fakkeldij	18 " 1911	id.
Jhr. L. M. Schuurbeque Boeije	5 " 1907	1919
L. Adriaanse	16 " 1907	id.
D. J. van Nieuwenhuizen	16 " 1913	id.
Chr. Pleines	18 " 1911	id.
J. van den Brink	21 Febr. 1916	id.
Jhr. H. M. Huydecoper	21 Juli 1915	1921
Jhr. Mr. F. van de Poll	12 " 1897	id.
Mr. C. C. W. van Romondt Vis	4 " 1905	id.
S. G. T. Bendien	20 " 1909	id.
A. E. Stoové	20 " 1909	id.

In de vergadering van 5 September werden de afdelingen
van den Raad samengesteld als volgt:

Eerste afdeling:

De heeren Van Tets, voorz., Bendien, Van den Brink,
Fakkeldij, Huydecoper, Pleines, Van de Poll en Stoové.

Opgaaf der fabrieken binnen de gemeente en de voor-
naamste ambachten, benevens van het getal daarbij werk-
zaam zijnde arbeiders.

AARD DER INRICHTING.	GELEGEN AAN DE(N)	NAMEN DER EIGENAARS	GETAL ARBEIDERS.	
			M.	V.
Bakkerij	Bergweg	A. van Barneveld	2	—
"	Voorheuvel	G. van Bennekom	1	—
"	1e Dorpsstraat	H. F. Dunselman	3	—
"	Jagerlaan	J. F. van Huisstede	2	—
"	Voorheuvel	H. Kamphuis	3	—
"	2e Dorpsstraat	G. van Loghem	4	—
"	Voorheuvel	G. Moen	2	—
"	Broederplein	C. H. Schütz	3	—
"	Nooitgedacht	W. D. Slijkhuis	3	—
"	2e Dorpsstraat	A. E. Stoové	5	—
Bandfabriek	Emmastraat	Firma C. W. Anton & Co.	23	—
Banketbakkerij	Donkerelaan	G. H. Figi	4	—
Boekdrukkerij	1e Dorpsstraat	C. Avis Jzn.	9	—
"	Montaubanstraat	J. H. van Lonkhuijzen	20	11
"	Slotlaan	L. Steenberg	5	—
"	Krullelaan	P. Vonk	13	—
Electriciteitsfabriek	Den Dolder	Electr. Mij. De Bilt	2	—
Fayence kachels- en ornamentenfabriek	Lageweg	P. E. Martin	10	—
Gas- en Electriciteitsbedrijf	Steinlaan	Gemeente	86	2
Goud- en zilveren werken	Karpervijver	J. A. A. Gerritsen	66	5
Houtbewerking	Karpervijver	Fa. v. d. Brink en Harmsen	11	—
	Jagerlaan	F. Carree	6	—

AARD DER INRICHTING.	GELEGEN AAN DE(N)	NAMEN DER EIGENAARS.	GETAL ARBEIDERS.	
			M.	V.
Houtbewerking	1e Dorpsstraat	P. C. van Es	8	—
"	Jagerlaan	L. J. Goossen	27	—
"	Lageweg	Fa. Imming & v. Tongeren	10	—
"	Karpervijver	N. V. fabriek „de Specht”	14	—
"	Emmastraat	Fa. G. Lagerweij & Zn.	10	—
"	Steniaweg	G. Vermeer	3	—
"	Utr. weg	H. Voorneveld	7	—
Houtzagerij	Bothadwarslaan	J. van Dijk	5	—
"	Van Reenenweg	J. A. Schouten	1	—
Karninrichting	Krullelaan	J. van Amersfoort	3	—
"	Costerlaan	C. van Dijk	1	—
Koffiebranderij	Karpervijver	Firma Schütz & Co.	1	—
Koperwerken	Odijkerweg	B. Ferman	51	—
Korenmolens	Koppeldijk	G. J. van Drie	1	—
"	Bergweg	H. D. Schuurman	3	—
Machinefabriek	Odijkerweg	Bamag Didier	100	—
Metaalbewerking	Voorheuvel	L. Gadellaa	8	—
"	Bothalaan	Mij. „Calor”	12	—
Mineraalwaterfabriek	Emmastraat	M. Greeven	1	—
"	Antonlaan	H. Strietman	4	—
Nieuw zilveren werken	Bergweg	M. J. Gerritsen	70	45
Nikkelinrichting	L.v. Beek en Roijen	E. van Amersfoort	5	—

AARD DER INRICHTING.	GELEGEN AAN DE(N)	NAMEN DER EIGENAARS	GETAL ARBEIDERS.	
			M.	V.
Orgelpijpenfabriek	Nooitgedacht	J. H. Stinkens	3	—
Rijtuigenfabriek	2e Dorpsstraat	Gebrs. Uitman	9	—
Rijwielenfabriek	Middellaan	G. van Amersfoort	7	—
"	1e Dorpsstraat	H. Broedelet	9	—
Slagerij	1e Hoogeweg	C. van Ginkel	4	—
"	Nooitgedacht	H. L. J. Haks	2	—
"	Jufferstraat	J. van Hilten	3	—
"	2e Dorpsstraat	C. J. van Scherpenzeel	7	—
"	Montaubanstraat	K. L. Westphal	3	—
Smederij	Voorheuvel	Firma C. W. Aben & Zn.	5	—
"	Voorheuvel	D. Hoogstraten	7	—
"	Torenlaan	E. Nijenhuis	4	—
Snelazijnmakerij	Maurikstraat	H. H. Liefrink	2	—
Wasscherij	Noordweg	W. G. Burger	20	66
"	Koppeldijk	W. C. van Calker	4	13
"	Voorheuvel	C. H. Hoogstraten	2	—
"	Kroostweg	A. G. van Melsen	13	36
"	Emmastraat	C. A. Versteeg	2	7
Waterleiding	Bergweg	Dir. J. C. de Rijk	2	—
IJsfabriek	Leliestraat	„Nova Zembla”	1	—
Zeepoederfabriek	Dolderscheweg	Chr. Pleines	107	16
Zeepziederij	Emmastraat	J. J. van Norden	2	—
Zuivelfabriek	Torenlaan	N. V. Utrechtsche Melkfabriek	8	—

OPGAAF van de voornaamste ambachten, benevens
van het getal der daarbij gebezigde arbeiders.

SOORT VAN AMBACHTEN.	Aantal van iedere soort.	Getal arbeiders				Opmerkingen.
		volwas- senen		kin- deren.		
		M.	V.	M.	V.	
Barbiërs en kappers	13	8		4		Onder het getal arbeiders zijn de hoofden van bedrijven <i>niet</i> begrepen.
Bambocartikelen verv.	1	4		2		
Bierbottelaars	9	6		2		
Bloemkweekers	7	40		4		
Boekbinders	4	4				
Bakkers	26	40		12		
Fotografen	3	1				
Horlogemakers	5	2		1		
Huisschilders	8	40		4		
Kamerbehangers, etc.	14	40	3	10		
Kleermakers	13	43		10		
Koperslagers, etc.	9	20		5		
Mandenmakers	3	2		2		
Metselaars	11	50				
Meubelmakers	5	10		6		
Moffeninrichtingen	1	2		1		
Poeliërs	2					
Rietdekkers	1	2				
Rijwielreparateurs	14	16		10		
Slagers	18	30		12		
Schoenmakers	15	29		8		
Smeden	13	35		10		
Steenhouwers	2	6		1		
Stalhouders en voerlieden	10	25				
Timmerlieden	23	40		15		
Tailleuses	16		42		35	
Wagenmakers	2	6		3		
Zadelmakers	2	4		1		

Krachtens de hinderwet werd door ons vergunning verleend voor:

a. de oprichting van:

een machinehuisje voor het opwekken van stroom voor verlichtingsdoeleinden; eene smederij; eene inrichting voor het bereiden van kunstmineraalwater en een bierbottelarij; een slachtplaats en rookerij; een lood-, zink-, koper- en blikslagerij, alsmede een nikkelfabriek.

b. de uitbreiding van:

een inrichting voor de vervaardiging van terra-cotta bouwornamenten; een stoomwasscherij; twee inrichtingen voor houtbewerking; twee inrichtingen voor metaalbewerking; een smederij; vier slagerijen; een fabriek van gouden en zilverenwerken; een limonadefabriek; vier bakkerijen; een fabriek van koperwerken; eene inrichting voor het vervaardigen van tuinmeubelen en een zeepfabriek met spalterij.

Handel en scheepvaart.

a. Handel.

Markten worden alhier niet gehouden.

De groot- en kleinhandel en de winkelnering in deze gemeente waren bevredigend.

In het afgelopen jaar waren alhier 15 groothandelaren gevestigd.

Hoofdzakelijk werd handel gedreven met Engelsche- en Duitsche handelshuizen in steenkolen, vlas, wol, garens,

b. Scheepvaart.

De scheepvaart is hier zeer gering en dient alleen tot het vervoer van goederen, brandstoffen en bouwmaterialen.

De 11 alhier thuisbehoorende vaartuigen bevatten een gezamenlijken inhoud van 83 tonnen, waaronder 1 van 12 tonnen, gedreven door een petroleummotor van 4 paardkrachten.

Inrichtingen, in verband staande met de uitoefening van handel en andere bedrijven.

a. *Middelen van vervoer te water.* Hieromtrent valt alleen te vermelden dat, uitsluitend voor het vervoer van goederen, drie geregelde diensten bestaan op Utrecht en Amsterdam door middel van overdekte jaagschuiten of motorbooten.

Ondernemers van deze diensten zijn de Gebrs. Ekdóm, C. Beerthúizen en het Utrechtsche Schietschuitenvoer.

b. *Middelen van vervoer te land.* Als zoodanig dienen vermeld te worden :

1°. een buurtspoorweg van Zeist naar de Bilt, in aansluiting met de spoorwegen naar Utrecht, Amersfoort en Baarn, geëxploiteerd door de Ned. Centraal Spoorweg Mij.

Het aantal reizigers in binnenverkeer van de Ned. Centraal Spoorweg Maatschappij gedurende het afgelopen jaar over den buurtspoorweg vervoerd van en naar deze gemeente, bedroeg \pm 300.000, waaronder het militair vervoer niet is begrepen.

Voorts voorziet de N. C. S. door een geregelde dienst ook in bestelling van goederen.

2°. een elektrische spoor(tram)weg tusschen Zeist (station) en Utrecht, geëxploiteerd door de Ned. Centraal Spoorweg Maatschappij.

Blijkens de dienstregeling werd gedurende het geheele jaar een halfuursdienst gereden.

In het afgelopen jaar werden langs deze lijn vervoerd ruim 701.000 personen, {daaronder niet begrepen de reizigers met abonnementskaarten.

3°. elektrische tramweg tusschen Zeist (station) en het station Driebergen, in exploitatie bij de Ooster Stoomtram Maatschappij. Het aantal ritten bedroeg van 1 Januari—30 September gemiddeld 64, en van 1 October—31 December gemiddeld 60 per dag.

4°. tramweg tusschen Zeist (station) en het station Amersfoort, in exploitatie bij de Ooster Stoomtram Maatschappij. Het aantal ritten bedroeg gemiddeld 36 per dag.

Tot op- of aanmerkingen hebben deze diensten in het afgelopen jaar geene aanleiding gegeven.

Verder zijn binnen deze gemeente verschillende personen, die met paard en wagen de omliggende plaatsen bezoeken en zich belasten met het bezorgen van boodschappen, bestellingen, enz.

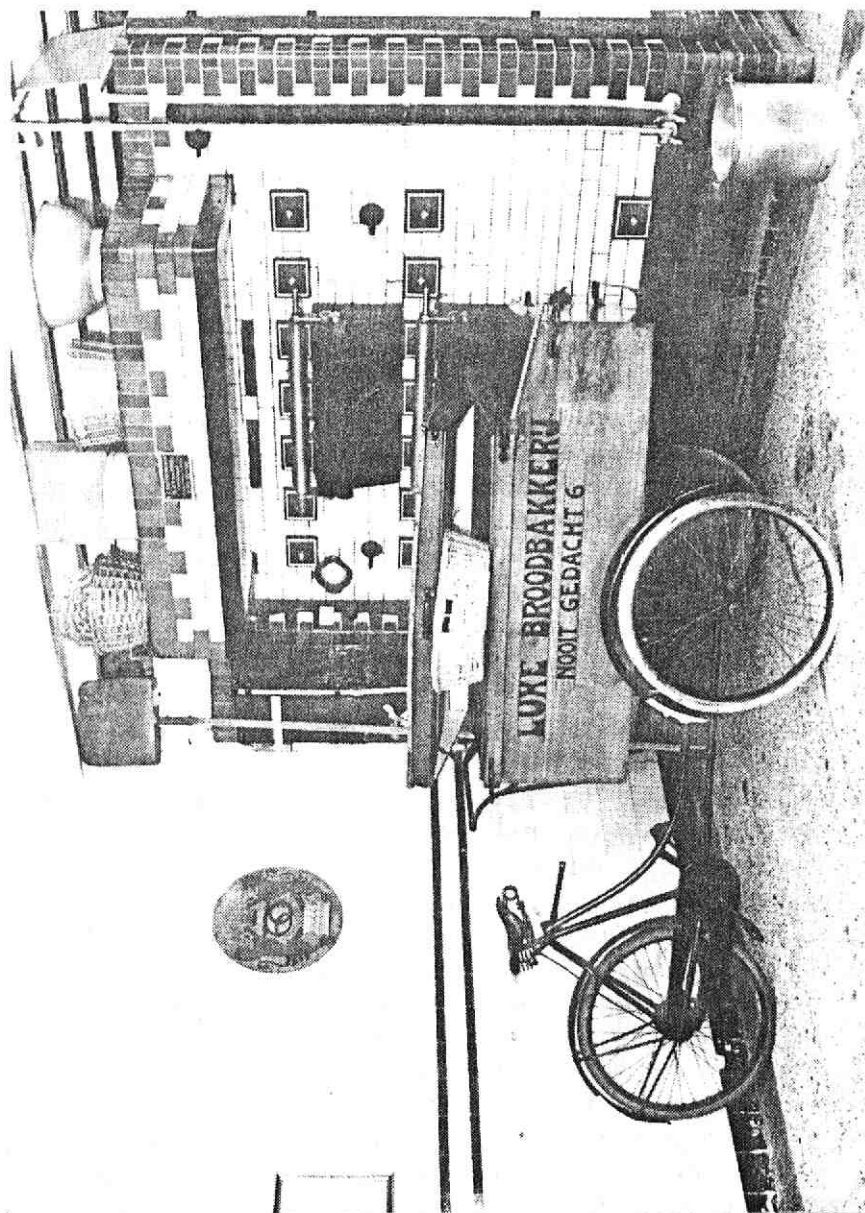
c. Nederlandsche bank, verzekeringmaatschappijen, makelaars enz.

Er zijn in de gemeente:

- 1 levensverzekeringbank („Kosmos”.)
- 2 bank-instellingen. De Nationale bankvereniging (voorheen Huydecoper en Van Dielen) en het Zeister wissel- en effectenkantoor.
- 1 correspondent van de Nederlandsche Bank.
- 27 agenten van brandassurantiemaatschappijen.
- 32 „ „ levensverzekeringmaatschappijen.
- 6 „ „ verzekeringsmaatschappijen tegen inbraak.
- 5 „ „ „ „ ongelukken.
- 6 „ „ glasverzekering.
- 2 „ „ verzekering tegen wanbetalers huishuur.
- 5 „ „ hypotheekbanken.
- 5 commissionnairs in effecten.

De handkar met azijnton van de azijnfabriek "De Ster" aan de Maurikstraat behoort tot een van de nieuwste aanwinsten van de Van de Poll-Stichting.

Een andere aanwinst is de bakfiets van W.D. Slijkhuis, Nooitgedacht 6, waarmee 35 jaar brood bezorgd werd in Zeist.

(Foto Hanneke Kortlandt, Zeist.)

Assie 'n Opa heb zoas ik, dan hoevie nooit verlege te zijn om 'n vertelsel, want die weet 'r zoo'n meuk, dat 't 'n merakel is. Vleje week kwam 'k mit me vader bij Opa want ze moste noodig ofspreke of 't nou oorlog zou worde of niet. Nou daar ha'k niks an en toe gong 'k maar naar me tante Jaantjie in de keuke om 'n paar ap-peltjies. Maar toe 'k terug kwam in de kamer zee me Opa: Kom is op me knie Keesie, dan zè'k is wat vertelle uit de ouwe tijd, toe de koei Bart hiette.

Je mot wete datte de minse 'n jaar of wat geleje, as ze van de Achterheuvel hoorden, dan trokke ze d'r schouwers of d'r neus op en daarom hebbe ze d'r toe maar 'n Emmastraat van gemaak, da's zeker defteger!

Maar toe 't dan nog Achterheuvel was, 'n 65 jaar geleje, toe was Zeist nog eenvoudig en de wethouwer liep op ze klompe te wandele al was 't bij lange na gin boer. En toe was de Achterheuvel 'n soort sentrum van Kunst en Nijverheid. Ja, lach maar niet, want 't is ech waar! Dat zè'k ie vertelle. - Waar nou 't Martpleintje is, daar was toe 'n flinke moestuin mit 'n doorne heg d'r omheen. In de voorzij van die heg, waar 'n gemeentepomp sting, begon de nijverheid al, vooral 's Maandags, want dan was 't waschdag. - Nou, assie dan de Achterheuvel opgong ('t was toe 'n grintweg) dan kreeg ie an de rechse kant eerst de kunst en 't vermaak. Dat was de Unitas Sositeit, feest- en konsertsaal, verkooplokaal enz. net as later de Nieuwe Sositeit. Maar an de achterkant hajje 'n flinke overdekte kegelbaan en daar kon je ze Zaterdagavond hooré rolle. Daar kwamme alleen goeie burgers en heere. 'n Paar huize verder kreeg ie, as 't 'r de tijd voor was, 'n visdrogerij, maar anders was 't 'n koperslagerij en snoepwinkel. Dan kreeg ie de lintfabriek die d'r nou nog staat, maar toe was 't 'n febriek, vol volk. En zinge dat die wevers konne. Onder 't weve deur! Nou hoor! - Dan kreeg ie nog an dezelfde kant de Lampekouseweverij van de gebroeders van de Veer, ok 'n drukke zaak. - Dan an de overkant de zeepfabriek van v.d. Veer en van 't Klooster waar

groene zeep gemaakt wier en verkes gewoge, want 't was meteen de Waag.

De ouwe Meijers was de waagmeester. Op die fabriek ware de directeure de Waal Malefijt, de latere minister en Meheer de Bruijn, uit de tabakswinkel op de 2e Dorpsstraat. Dan weer an de rechse kant de wasserij van Pluim Zondag. Die wasserij is t'r nog. Dan ware d'r nog 2 wasserije, de eene, van Van Melsen, is nou in de Kroost. - Dan had je nog een groote timmerwinkel die d'r nou nog is, een paar zaadhandels en 't laatste huis was de Bierbrouwerij van Meheer Roghair, waar dat beste Zeisterse bier wier gebrouwe. - O, o, dat lekkere, versterkende bier! - Maar nou vergat ik nog heelemaal de Klompenmakerij van Smitje en de Mandenmakerij van Mulder. Afijn, alles bij alles 'n straat, zooas t'r gin tweede op Zeist was, of 't mos dan 't Broederplein zijn, maar daar was 't alles in 't deftige.

Dat vertel ik ie later wel is. - En toe ging me Opa z'n kenijne voere. Nou, daar mos ik ok bij zijn.

Kees van de Achterheuvel

In het archief van de Van de Poll-Stichting bevinden zich de twee in dit bulletin opgenomen artikelen uit het Zeister Weekblad, waarin Kees van de Achterheuvel o.a. vertelt over de bedrijvigheid in het centrum van Zeist. De redactiecommissie wil graag weten wanneer deze artikelen zijn verschenen en wie er achter de naam Kees van de Achterheuvel schuil ging.

L. Visser

Beste Meheer,

Op één na de leste keer ha'k 't over de Achterheuvel gehad in nou kom ik vleje week bij me Opa in die zeit teuge me: Keesie zeittie, je het 't t'r maar schraaltjes ofgebrog joggie, mit dat stukkie van me bakermat! Ik zee wat is dat Opa? Wel zeittie, dat van de Achterheuvel. 'k Had je toch veul meer opgebieg! 'k Zeg, ja maar 't was ok pas de helf en nou komp de andere helf. Van 'n lekkere koek móje nooit te veul tege-lijk hebbe.

We ware gebleve bij de Bierbrouwerij. Nou iedereen die d'r vroeger wat te make had, bleef t'r een poosie, want de brouwer was niet gierig. Teugenover de bierbrouwerij stong d'r dan nog op 't end van de Achterheuvel 'n heerehuis. Daar woonde eers meheer Roghair, maar later Mr. Lapère dat is de vader zie je en dat wier nou net de vader van 't Lapèrepark. Dat komp later nog wel. Die dwarslaan aan 't end van de Achterheuvel hiette toe de witte laan en d'r stinge gin huize an, want daar lee de Driest. Daar hadde 'n heeleboel minse 'n lappie bouwgrond en daar pootte ze eerpels en boone en andijvie en boerekool en biete. Dat ware meest minse die gin tuin achter d'r huis hadde en de meeste woonden op de Achterheuvel. En dan 's morgens om vier uur kóje ze d'r al vinde om de eerpels an te hooge of wat er net te doen was. As 't dan najaar wier kóje 'n heele troep minse en kindere zien die de boel an 't binnehale ware. Al hadde me dan gin tuin, me gonge toch piepers rape! Ja, 't ware eenvoudige vlijtige menschen, daar op de Achterheuvel maar je had er dan ok maar een klein kroegie, en dat was weinig voor die tijd. En dan nog wat. De overheid was t'r ok verteugenwoordigd in de persoon van de stoere statige nachwach van Tellingen teugenover de Lommertsteeg. As die op de vlakke kwam, dan was de orde d'r ok al. As tie dan de heele dag hard gewerk had, gong die toch eve goed mit de sabel om, de lange schanslooper an en de groote polisiepet op gewapend mit

'n stevige stok, 'n zakkie boteramme en 'n kruikie koffie naar de wach. Dan had je ok nog 'n bakker op 't hoekie van de Lommertsteeg en die bakte toch zulk gruwelijk lekker roggebrood, dat was bar. En dan woonden er verscheie goeie werklui, zooas schoenmakers en blikslagers, die op 't Broederhuis werkten. Ok nog 'n paar smids en 'n timmerman en 'n kachelbakker, die in de broedergemeente werkte. Ze maakten meestal 'n dag van 14 uren en konne 10 gulden tog niet halen, maar omdat 't zukke ordenteleke minse ware kwamme ze d'r toch mee uit. Ajje dan om 12 uur de Achterheuvel op kwam, k'oje persies watte de minse atte, al naar wat de tijd meebroch: snert, uiearts, hutspot of spekbakke en dan liep 't water in je mond bij mekaar. En nou geloof ik, d'aje je bes voorstelle ken hoe 't 'r daar uitzag en wil je d'r meer van wete dan gaje maar naar me Opa, want hij het 't mijn ook maar verteld. Nou komp er de volgende keer wel wat over de Hernhutters. Daar het me Opa altijd ze mond vol van, vanof Snijder, waar vrouw de Rooy altijd ging koken, tot an de Brouwerij bij de ouwe gasfabriek. Dus tot temeegies.

Kees van de Agterheuvel

Van de redactie

Beste Kees,

Van je vader hoorden we, dat je opa Zondag 70 jaar wordt. Dat is nog eens een leeftijd, die het vieren waard is. Wil jij hem daarom namens het Zeister Weekblad eens hartelijk feliciteren en hem toewenschen, dat hij nog heel veel jaren gespaard moge blijven en jou nog een heeleboel verhaaltjes vertelt om in de krant te zetten? Netjes zeggen, hoor! Dank je wel en een prettigen dag toegewenscht.

Red. Z.W.

Bedrijvigheid en Nijverheid
in de Broedergemeente
(± 1760 - ± 1860) uit oude aantekeningen

Tot diep in de 19e eeuw was er een verbijsterend aantal ambachten en bedrijven opgetekend in de Broedergemeente.

Men is geneigd te vragen waar deze onderdak vonden, daar de huizen op de pleinen als gezinswoningen werden gebruikt.

Vrij zeker waren zij gehuisvest in de sousterrains en langs de Karpervijver, op de Brouwerij, in Veelzicht en vermoedelijk ook in een van de massieve stallen, later in gebruik bij de firma Van Arkel.

De eerste lijst vermeldt 31 bedrijven, o.a. bakkerij, blikslagerij, looierij, goud- en zilversmederij, knoopfabrikage, kopersmederij, loodgietersbedrijf, weverij, kousen- en breinaaldenmakerij, zadelmakerij, apotheek, porceleinen kachels, enz.

De bedrijven omvatten ieder terrein van het leven en waren een uitkomst voor de bewoners der vele buitenplaatsen, die een tocht naar Utrecht bespaard bleef.

De grasvelden van de pleinen werden als bleek gebruikt voor de wassen van de zusters van het Zusterhuis. Aan hen werd de fijne was toevertrouwd van de buitenplaatsen tot ver in de omtrek.

Het wassen geschiedde op de vlonders boven de sloot, het bleken op de gazons. Vooral in de maanlichte nachten bleekte het goed heel mooi, maar dan moesten er veel wachters zijn, die oppasten, dat er niets gestolen werd.

De nachtwachten liepen rond de pleinen, riepen meteen het uur af, zoals dat ook in de steden gebeurde en zongen daarbij een vers uit het gezangboek.

"Stricknadmeleri" in het Broederhuis

Dit bedrijf begon in 1767 en werd gedreven door Br. C.F. Wierds.

Hij leerde in Gnadenberg de Broedergemeente kennen, waar hij als wever werkte en daarnaast nog in verscheidene andere bedrijven werkzaam was. Hij vond gelegenheid zich te bekwamen in het vervaardigen van breipenen en begon zelf hierin een bedrijf. Om het bedrijf meer uit te breiden ging hij in 1778 naar Leiden waar hij zich vestigde. Na het overlijden van zijn vrouw in 1810 verzocht hij het bedrijf, dat intussen bijna verlopen was, in het Broederhuis te mogen voortzetten, daar hij meende er een goed bestaan in te kunnen vinden, doordat dit bedrijf het enige was in Nederland. Zijn zaak in Leiden had hij opgegeven en zo kon hij ook op zijn oude klanten rekenen.

Hij overleed in 1829. Het is niet na te gaan tot welk jaar de "Stricknadmeleri" heeft bestaan, daar er na 1811 geen inventarislijsten meer te vinden zijn.

"Perückenmacherei" in het Broederhuis

Over dit bedrijf zijn lijsten van de inventaris uit de jaren 1768-1819 aanwezig. Ook een contract, dat in 1783 werd gemaakt met Br. J.H. Hilligen, die de leiding van de pruikenmakerij op zich zou nemen.

Deze broeder kwam uit Kopenhagen en werkte daar 7 jaar. Toen ging hij reizen naar Lübeck, Hamburg en Bremen, waar hij ook zijn beroep uitoefende. Daarna kreeg hij een verzoek uit Petersburg van een pruikenmakerij om daar te komen werken. Dit verblijf duurde maar kort. Hij ging terug naar Kopenhagen en werkte later in Christiansfeld. Vandaar kwam hij in 1778 te Zeist. Op bijna 80-jarige leeftijd overleed hij hier in 1821.

Ook over dit bedrijf zijn er na 1819 geen gegevens meer te vinden.

De bakkerij was een langer leven beschoren. Deze hield als bedrijf en winkel op te bestaan na de grote brand in 1967.

Alle recepten van de specialiteiten zijn bewaard gebleven.

In ditzelfde pand was kort gevestigd de winkel, die nu ondergebracht is in het onderhuis aan de Lageweg en heet nu de "Heerlijkheit". Verkoop van sterren en vele andere Broedergemeente-specialiteiten.

5 september 1772. Broeder Chr. van Calker maakte een medaille ter gelegenheid van de geboorte van de zoon van de Erfstadhouder. Hij mocht deze medaille persoonlijk aan de Stadhouder aanbieden. Er werden nabesteld 4 gouden en 12 zilveren exemplaren. Deze medaille vond in de 7 provinciën, waar zij werd verkocht, veel afnemers.

Cruydenierswinkel

Op 21 juli 1791 wordt aan Br. C. Justi de winkel opgedragen voor rekening van de Broedergemeente onder de naam "de firma C.J. Justi & Co".

Op 29 december 1797 neemt hij de zaak voor eigen rekening over.

Op 28 december 1818 neemt zuster Justi de zaak na het overlijden van haar man voorlopig over. Daar zij zwak van gezondheid is krijgt zij in 1819/1820 hulp van de jonge broeder C.P. Hellström, die uit Zweden komt en de zaak tot 1837 leidt. Deze zaak blijft bestaan in gewijzigde vorm tot ver na de 2e wereldoorlog. De koffiebranderij en de theemengerij waren toen reeds afgestoten.

Nu is in dit pand het fotografisch atelier van Zr H. Kortlandt gevestigd.

Er zou over diverse bedrijven nog meer te schrijven zijn.

Bekijkt u eens in de kerk de porceleinen kachels van Br. Martin.

T. Hille

Een onderzoek naar partijvorming in de
gemeentepolitiek van Zeist
tussen 1870 en 1890

INHOUDSOPGAVE

	<u>pagina</u>
1. Inleiding	69
2. Het karakter van de verkiezingen	70
3. De opkomst en het optreden der kiesverenigingen	74
4. De onderwijskwestie in de gemeenteraad	81
5. Begrotingsperikelen	85
6. Conclusie	87
7. Noten	88

Inleiding

"Men heeft hier (in Zeist) het lidmaatschap van de Raad te lang beschouwd als een erepost, die men de heren van de sociëteiten en hoge familiën moest overlaten naar hunne keuze". Dit is een citaat uit een ingezonden stuk in de "Oranjevaan" van 21 juli 1883 naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 17 juli en naar aanleiding van een artikel in de "Oranjevaan" van 14 juli, waarin melding werd gemaakt van toenemende bewustwording van a.r.-kiezers in Zeist. Deze uitspraak toont duidelijk de aanwezigheid van twee "politieke stelsels", namelijk één waarin het om personen en één waarin het om partijen draait.

In de periode van 1870 tot 1890 beginnen politieke partijen zich te ontwikkelen. Hoe verloopt dat op plaatselijk niveau, in dit geval in Zeist, hoe groot wordt de rol van georganiseerde partijen en in hoeverre spelen plaatselijke politieke kwesties een rol bij de partijvorming? Om op deze vragen een antwoord te vinden heb ik vooral de verkiezingen (en de strijd daaromheen) en de inhoud van de raadsvergaderingen gevolgd. In het stukje over het karakter van de verkiezingen wordt vooral uitgelegd hoe het politieke stelsel werkte en hoe het mede daardoor om personen draaide. In het stuk over de opkomst en het optreden der kiesverenigingen worden de politieke ontwikkelingen op de voet gevolgd, terwijl het stuk over de onderwijskwestie de relatie tussen vorm en inhoud van de gemeentepolitiek probeert te belichten. Het laatste deel over begrotingsperikelen illustreert het individualisme en wat van de "gevoeligheden" van die tijd.

Het karakter van de verkiezingen

Door het geldende kiesrecht had Zeist in 1870 205 kiezers op een bevolking van 5428 personen (1890: 349 kiezers; 6823 inwoners). Deze 205 kiezers kozen uit hun midden 11 raadsleden. Elke 2 jaar trad één derde deel van de raadsleden af. Men stemde door op het stembriefje, dat men kreeg, de namen in te vullen van degenen die men gekozen wilde hebben. Men stemde dus op personen. Bij tussentijds aftreden of overlijden van raadsleden was het meestal noodzakelijk tussentijdse verkiezingen te houden. Daardoor zijn er tussen 1870 en 1890 maar 3 jaren geweest waarin geen verkiezingen werden gehouden. Als na verkiezingen bleek dat geen enkele of te weinig kandidaten de absolute meerderheid behaald hadden, was er een herstemming tussen de kandidaten met het hoogste aantal stemmen noodzakelijk. In het begin van de jaren zeventig werden er een of twee weken vóór de verkiezingen advertenties in de "Weekbode" gezet. In die advertenties werden één of meerdere kandidaten aanbevolen. Onder zo'n advertentie stond meestal "Eenige Kiezers" of "Vele Kiezers". Soms werd de aanbeveling van een motivatie voorzien. In de Weekbode van Zaterdag 11 juni 1870 (1) luidde de tekst van een advertentie: "Enige kiezers: Het wenselijk en ook niet onbillijk achtende, dat de broedergemeente alhier ook verder in de gemeenteraad vertegenwoordigd worde, nodigen hunne medekiezers uit, om op dinsdag 14 dezer te stemmen op Petrus Willem van Calker, een man van erkende bekwaamheid en oprechtheid".

Het kon ook gebeuren dat men door medekiezers werd aanbevolen zonder dat men er van afwist en/of er mee instemde. Voor de verkiezingen van 18 juli 1872 waren 4 raadsleden aftredend en herkiesbaar. In één advertentie werd aanbevolen de heren Liefrink en De Pesters te herkiezen en twee andere raadsleden (Kuytenbrouwer en Martin) te vervangen door de heren Labouchère en Van Ewijk. Na de verkiezingen hadden beide heren door ingezonden stukken in de Weekbode (2) laten weten dat zij zich niet als kandidaat tegen één der aftredende leden

wensten te stellen. Zij verzochten dit te publiceren en zoveel mogelijk te verspreiden. Voor de verkiezingen op 15 juli 1879 werd door de Christelijk Historische Kiesvereniging "Nederland en Oranje" onder andere de heer J.R.A. Kuytenbrouwer aanbevolen (3).

De heer Kuytenbrouwer had van 1870 tot 1876 zitting in de Raad. In dat jaar nam hij ontslag en bij de verkiezingen deelde hij per advertentie mee niet voor herverkiezing in aanmerking te willen komen (4). Het resultaat van de actie van "Nederland en Oranje" in 1879 was een herstemming tussen J.R.A. Kuytenbrouwer en H.M. van der Mersch (5). De verkiezing van H.M. van der Mersch werd tegengewerkt door de suggestie dat hij als directeur van de gasfabriek een te nauwe band had met de gemeente (die de grootste afnemer van het gas was) (6). In dezelfde Weekbode als waarin deze suggestie gedaan werd, werd in een andere advertentie gesteld dat Van der Mersch wel directeur maar geen eigenaar van de gasfabriek was en zodoende wél verkozen kon worden. Per ingezonden stuk werden de kiezers opgewekt om versnippering van stemmen te voorkomen door ze niet uit te brengen op personen, die bij een benoeming zouden bedanken. Daarmee werd ongetwijfeld de heer Kuytenbrouwer bedoeld. Bij de herstemming volhardde "Nederland en Oranje" in de kandidaatstelling van de heer Kuytenbrouwer.

Een advertentie ter aanbeveling van de heer Van der Mersch had als tekst: "De heer Kuytenbrouwer heeft bij de voorlaatste verkiezing per advertentie in de Weekbode bekend gemaakt dat hij niet in aanmerking wilde komen voor het lidmaatschap van de Raad. De heer Kuytenbrouwer heeft daarna, meer dan eens, aan verschillende personen ten stelligste verzekerd, dat hij geen zitting meer zou nemen in den Raad. De heer Kuytenbrouwer is op het ogenblik in Zwitserland, en dus waarschijnlijk onkundig van de herstemming in Zeist; anders had hij ook nu zeer zeker voor de kandidatuur bedankt" (7). Uiteindelijk werd de heer Van der Mersch verkozen. In de Weekbode van 9 augustus werd een open brief van de heer Kuytenbrouwer aan de kiesvereniging

"Nederland en Oranje" opgenomen waarin hij zijn verontwaardiging uitsprak over zijn kandidaatstelling zonder zijn medeweten en zonder dat hij (door verblijf in het buitenland) in de gelegenheid was "zijnen wensch tot niet verkiezing te herhalen" (8).

Soms accepteerden de kiezers het niet dat iemand zich niet herkiesbaar stelde. In 1883 deelde de heer Labouchère in de Weekbode mee niet meer in de gemeenteraad gekozen te willen worden (9). In dezelfde Weekbode stond een advertentie waarin de kiezers werden aangespoord de heer Labouchère eenparig te herkiesen. "Wij koesteren de stille hoop dat hij, ziende dat geheel Zeist hem als raadslid begeert, op zijn besluit zal terugkomen en zich een herbenoeming zal laten welgevallen", "Vele Zeistenaren". Het resultaat was dat de heer Labouchère zoveel stemmen behaalde dat er een herstemming noodzakelijk was. Daarop plaatste hij een advertentie (10) met als tekst: "De ondergetekende, hoogst gevoelig aan het vertrouwen hem door vele kiezers dezer gemeente geschonken, vermeent echter in zijn besluit om zich als gemeenteraadslid niet meer herkiesbaar te stellen te moeten volharden. Zijne, zich dikwijls herhalende afwezigheid geeft hem het bewustzijn zich niet naar behoren van zijn verplichtingen als raadslid te kunnen kwijten".

Zijn tegenkandidaat, J.H. van Lennep, adverteerde: "Overtuigd, dat in den Zeister Gemeenteraad niemand beter op zijn plaats is dan de Heer van Zeist, had ik mijne vrienden willen verzoeken hunne stem op den heer mr C.B. Labouchère, en niet op mij te willen uitbrengen. Thans echter nu de heer Labouchère bij zijn besluit, van niet meer te willen worden ingekozen, volhardt, acht ook ik mij gerechtigd (en wel wegens redenen van gezondheid) om voor de eer der verkiezing te bedanken".

Een andere advertentie luidde: "Vele kiezers zullen toch hunne stem uitbrengen op de heer Labouchère om daardoor tot een vrije stemming te geraken". Het resultaat was dat mr C.B. Labouchère bij de herstemming 152 van de 193 stemmen verkreeg en dat de Weekbode kon

melden dat de heer Labouchère, mede op aandrang van enige ingezetenen, de benoeming had aangenomen (11).

In 1885 deelde burgemeester G. Costerman per advertentie mee niet voor herverkiezing in aanmerking te willen komen (12). De kiesvereniging "Zeist" besloot met algemene stemmen om, niettegenstaande de advertentie van de heer Costerman, hem tóch als kandidaat voor de gemeenteraad te blijven aanbevelen (13). Het resultaat was dat hij 145 van de 200 stemmen verkreeg en zijn benoeming aanvaardde (14).

Weekbode d.d. 18-7-1885

Kiesvereniging „ZEIST”.

In de vergadering van 16 Juli 1885 is met algemeene stemmen besloten om, niettegenstaande de advertentie van den heer COSTERMAN in de vorige Weekbode, als **candidaten** voor den GEMEENTERAAD, bij de verkiezing op den 21 Juli, te blijven aanbevelen, de heeren:

G. Costerman

W. van Dijk Phzu.

Jhr. J. E. Huydecoper

E. J. Voûte.

Het Bestuur,

F. H. VAN DE POLL.

H. M. VAN DER MERSCH.

E. L. DE GEER.

H. VAN INGEN.

A. SIX.

De opkomst en het optreden der kiesverenigingen

De eerste tekenen van kiesverenigingen op plaatselijk niveau leveren de verkiezingen van een lid voor de Tweede Kamer op dinsdag 12 juni 1877.

In de Weekbode werd jhr mr J. Roëll aanbevolen door de "Utrechtsche Kiesvereniging" (1). De advertentie was ondertekend door G.E. van Ewijck; J.R.L.A. Huydecoper; B. Oosthoek (hoofd der openbare lagere school); Pauw van Wieldrecht; F.H. van de Poll; F.A.L. van Rappard en dr K. Snellen. In dezelfde Weekbode werd door de Antirevolutionaire Kiesvereniging "Nederland en Oranje" mr B.J.L. Baron de Geer van Jutphaas aanbevolen. Deze advertentie was ondertekend door J.H. van Lennep; W. van Oosterwijk Bruin; J. van Zanten (hoofd der christelijke school) en jhr A.Th.M. van Asch van Wijck.

Bij de kort hierna gehouden gemeenteraadsverkiezingen was geen spoor van partijactiviteiten te ontdekken. Vier raadsleden van verschillende kleur werden herkozen.

In 1878 zette de afdeling Zeist van het Anti-schoolwet Verbond zich om in een christelijk historische kiesvereniging (2). Voor het volkspetitionnement tegen de schoolwet werden in datzelfde jaar in Zeist 1310 handtekeningen gezet (3).

Voor de buitengewone gemeenteraadsverkiezingen, nodig geworden door het overlijden van de heer Martin, hadden deze activiteiten geen gevolgen. De heer J.H. van Lennep, die van 1865 tot 1870 wethouder was geweest, stelde zich opnieuw beschikbaar om gekozen te worden. Daarnaast werd er actie gevoerd voor de heren Johan Meerdink en dr K. Snellen. De uitslag van deze verkiezingen was miserabel. Niet eens één vierde deel van de kiezers was opgekomen (4). Omdat geen van de drie belangrijkste kandidaten de meerderheid had behaald werd een herstemming noodzakelijk. Daarbij kon gekozen worden tussen Johan Meerdink en dr K. Snellen. Johan Meerdink werd aanbevolen als "burgerman", "medeburger" en "vertegenwoordiger van de burgerij". In een andere advertentie werd hij aanbevolen onder het motto: "die

het christelijk beginsel in onzen Raad versterkt wenst te zien brengen hunne stem met ons uit op Johan Meerdink", "Enige Kiezers" (5). Uiteindelijk werd dr K. Snellen met ruime meerderheid gekozen.

De eerste gemeentelijke activiteit van "Nederland en Oranje" werd voor de verkiezingen van 15 juli 1879 ontplooid. De burgemeester, hoewel liberaal, en W. van Oosterwijk Bruin werden voor herkiezing aanbevolen en voor de twee andere plaatsen werden J. Meerdink en J.R.A. Kuytenbrouwer aanbevolen.

De propaganda van "Nederland en Oranje" bleek echter niet zo succesvol dat er nieuwe antirevolutionairen in de Raad gekozen werden. De zittende antirevolutionair Van Oosterwijk Bruin werd wel herkozen. Voor de buitengewone verkiezing van één lid op 9 maart 1880 had "Nederland en Oranje" Johan Meerdink opnieuw kandidaat gesteld. Hij moest het echter afleggen tegen de fabrikant C.W. Anton, die werd aanbevolen als "praktisch en bezadigd man" (7). Bij provinciale en landelijke verkiezingen steunde "Nederland en Oranje" meestal de kandidaat, die door haar utrechtse zustervereniging naar voren werd geschoven. De kandidaat van de (liberale) utrechtse kiezersvereniging werd in de Weekbode per advertentie aanbevolen en de advertentie was dan ondertekend door een aantal prominente Zeistenaren waaronder ook raadsleden (8). De leden van "Nederland en Oranje" hadden besloten om voor de periodieke gemeenteraadsverkiezingen van 1881 geen activiteiten te ontplooiën (9). De door particulieren gevoerde actie voor J. Meerdink had geen succes. De liberaal C.G. Egeling veroverde de vrijgekomen raadszetel. Op woensdag 5 juli 1882 werd in het kiesdistrict Amerongen door de a.r.-kiezers een definitief bestuur gekozen om het voorlopige christelijk historisch verkiezingscomité te vervangen (10).

Op 16 oktober 1882 werd jhr J.E. Huydecoper met grote meerderheid van stemmen gekozen in de vacature die ontstaan was door het overlijden van zijn broer, burgemeester jhr W.K. Huydecoper. Voor andere kandidaten was geen actie gevoerd.

Op 12 juni 1883 werd Johan Meerdink, aanbevolen door "Nederland en Oranje", in de Raad gekozen. Zijn belangrijkste tegenkandidaat, de liberaal mr A. Six, kreeg 21 stemmen minder (11). De periodieke verkiezingen van juli 1883 leverden een antirevolutionaire overwinning op. Eén a.r.-raadslid werd herkozen en een ander won het in de herstemming van een zittende liberaal. Vooral dat laatste maakte indruk. In een ingezonden stuk in de Weekbode (12) werd gesproken van een algehele omwenteling in de Raad. Het stellen van kandidaten tegenover zittende en herkiesbare (in dit geval liberale) raadsleden werd als een onrechtmatige daad afgeschilderd. Een ander ingezonden stuk (13) stelde: "De geestelijkheid is het te doen om de school in hunne macht te krijgen, eerst de school, daarna wellicht het huwelijk, daarna het huisgezin. Slechts één bewijs: voor mij ligt een strooibiljet met handtekeningen van 130 personen uit 45 gemeenten waaronder 22 predikanten".

Ook de "Oranjevaan" (a.r.-weekblad voor het Sticht) maakte melding van de a.r.-overwinning (14). Het succes werd voornamelijk toegeschreven aan een politieke vergadering waar jhr De Savornin Lohman gesproken had. Een ingezonden stuk (15) verklaarde de overwinning nader: "Het "ontwaken" van de kiezers was volgens deze schrijver veroorzaakt door "de afschaffing van schoolgeld door de liberalen, de hoge uitgaven voor openbaar onderwijs (o.a. een nieuw schoolgebouw), de rede van de heer Lohman, en vooral de hulp van de "Oranjevaan" en de ijver van enige kiezers die de tragen aan huis bezochten"".

Het a.r.-succes had in 1884 een vervolg. Bij de buitengewone verkiezingen op 12 augustus werden de twee vrijgekomen zetels door antirevolutionairen gewonnen. Het ex-raadslid C.G. Egeling was opnieuw kansloos (16). Voor de buitengewone verkiezing van één raadslid op 16 oktober 1884 stelde de kiesvereniging "Nederland en Oranje" de heer Jan van Zanten kandidaat (17). Een aantal kiezers zet gezamenlijk één advertentie voor B. van Rinsum. De uitslag van de verkiezing was dat C.G.

Egeling 58; Jan van Zanten 50; en de rooms-katholiek W. van Dijk 33 stemmen had. In de Weekbode was echter geen actie voor de heren Egeling en Van Dijk te ontdekken. Die propaganda heeft dus via andere kanalen plaatsgevonden. Om te voorkomen dat er opnieuw een antirevolutionair zou worden gekozen werd er in allerijl, voor de herstemming, een nieuwe kiesvereniging opgericht. Een ingezonden stuk in de Weekbode (18) gaf weer wat er gebeurd was: "Na herhaaldelijk en van vele zijden daartoe te zijn aangezocht, heeft de heer Van de Poll eindelijk toegegeven aan den steeds krachtiger uitgesproken wensch, om pogingen aan te wenden tot het oprichten eener tweede kiesvereniging alhier. De kiezers toch, ... begonnen in te zien, dat zij, als alleenstaande personen, niet opgewassen waren tegen het steeds driester optreden eener aaneengesloten partij". "Nederland en Oranje" was dus alleenheerseres geworden.

"Op eene vergadering, op 1.1. donderdagavond door de heer Van de Poll in der haast bijeengeroepen, kwamen 26 kiezers op, en traden allen toe als lid van de nieuwe kiesvereniging. Als bestuurders werden gekozen: jhr F.H. van de Poll, mr A. Six en jhr mr E.L. de Geer ...".

Nog voor de herstemming plaats vond had de nieuwe kiesvereniging "Zeist" al per advertentie bekend gemaakt, dat de heer C.G. Egeling met algemene stemmen (26) was gekozen tot kandidaat voor de gemeenteraad (19). Deze activiteiten te samen hadden tot gevolg dat de heer Egeling met ruime meerderheid werd gekozen tot lid van de Raad.

Voor de verkiezingen op 21 juli 1885 werd de rooms-katholiek W. van Dijk zowel door de liberale*) kiesvereniging "Zeist" als door de a.r.-kiesvereniging "Nederland en Oranje" kandidaat gesteld voor de Raad. In de vergadering van "Zeist" werd er door de heer Van der Mersch, waarnemend voorzitter, op gewezen hoe zich meer zelfstandig leven bij de katholieken had geopenbaard. Hij dacht daarbij aan de school voor hun kinderen. De vergadering ging unaniem met de kandidaatstelling van

de heer Van Dijk akkoord en deze aanvaardde die kandidatuur (20). De "Oranjevaan" meldde (21), dat de heer Van Dijk waarschijnlijk kandidaat zou worden gesteld door de voorstanders der bijzondere scholen. De kandidaatstelling van de heer Van Dijk door "Zeist" werd uitgelegd als een poging om de eenheid van de voorstanders van bijzonder onderwijs te breken. Volgens twee ingezonden stukken in de "Oranjevaan" hadden de liberalen dezelfde man kandidaat gesteld als de roomsen (met steun van de antirevolutionairen) van plan waren.

De periodieke verkiezing van 19 juli 1887 leverde weer verwarring op. "Nederland en Oranje" voerde alleen actie voor de heer J.H. de Waal Malefijt. "Zeist" voerde actie voor de aftredende leden P.W. van Calker en J. Meerdink, en trachtte de heer De Waal Malefijt te vervangen door jhr O.J. Sickinghe. Particulieren voerden actie voor de heer A.J. Kraan, antirevolutionair en reeds eerder raadslid geweest (22). De heer Meerdink, wethouder, werd dus niet meer door "Nederland en Oranje" gesteund, en zij waarschuwde er voor dat men het aftredende lid De Waal Malefijt trachtte te vervangen door een liberaal.

Uiteindelijk werden de drie zittende raadsleden herkozen. In het commentaar op de verkiezingsuitslag schreef de "Oranjevaan" het hoge stemmenaantal voor jhr Sickinghe toe aan het feit, dat velen niet op De Waal Malefijt gestemd hadden omdat deze sinds kort ouderling van de dolerende kerk is geworden (23). Verder concludeerde de "Oranjevaan" dat de poging van enkelen om de heer Meerdink door de heer Kraan te vervangen, mislukt was. Dit werd geweten aan de liberale steun voor de heer Meerdink en de neutraliteit van "Nederland en Oranje" op dit punt.

De verkiezingen van 1889 waren voor de antirevolutionairen teleurstellend. Door "Zeist" werden de heren Anton, Egeling, Sickinghe en Clotterbooke Patijn van Kloetinge aanbevolen. Door "Nederland en Oranje" werden de zittende raadsleden Anton en Verdonk aanbevolen en werden daarnaast de heren Fockens en De Bruijn kandidaat gesteld (24). In een advertentie werden de heren

De Waal Malefijt en Van Oosterwijk Bruijn van vriendjespolitiek beschuldigd. Zij wilden het zittende raadslid Egeling vervangen door hun zwager, respectievelijk vriend, de heer Fockens. Wat had de heer Egeling misdaan? (25). Dat deze flauwe beschuldiging tot de liberale overwinning bijgedragen heeft, is niet waarschijnlijk maar dat doet niets af aan het feit dat de vier liberale kandidaten gekozen werden en dat het zittende a.r.-raadslid Verdonk een nederlaag leed (26).

In 1890 trad de heer De Waal Malefijt af wegens verhuizing naar een andere gemeente. De a.r.-kandidaat, jhr mr M.J. Pauw van Wieldrecht, behaalde een ruime meerderheid op de liberale kandidaat jhr Van Reenen (27). De oproep van enige a.r.-kiezers om de heer C.A. Stoové, die evenals De Waal Malefijt gereformeerd was, te stemmen, vond nagenoeg geen gehoor. De "Oranjevaan" gaf op deze kandidaatstelling geen commentaar.

De verkiezingen van 1891 waren voor de antirevolutionairen wederom teleurstellend. Door vermeerdering van het aantal raadszetels met twee waren er nu zes zetels te verdelen. Jhr J.E. Huydecoper, burgemeester G.E. Costerman en het r.k.-raadslid W. van Dijk werden zowel door "Nederland en Oranje" als door "Zeist" aanbevolen. "Zeist" steunde verder jhr F. van Reenen, jhr G.E. de Geer en H.M. van der Mersch. "Nederland en Oranje" steunde verder P.J. Palmboom, C.A. Stoové en A.L.D. Mazzoli. De heren van Dijk en Mazzoli werden als r.k.-kandidaten ter wederkerige steun aanbevolen (28). In de Weekbode stond een advertentie van a.r.-kiezers die zich niet geheel konden verenigen met de door "Nederland en Oranje" gestelde kandidaten. Zij steunden in plaats van A.L.D. Mazzoli (katholiek) jhr G.E. de Geer (liberaal). Het is waarschijnlijk dat deze actie voortspoot uit het feit dat de heer Mazzoli katholiek was of doordat hij bierbrouwer was (29). Het resultaat van de verkiezingsstrijd was dat alle door de kiesvereniging "Zeist" gestelde kandidaten met ruime meerderheid gekozen werden (30).

De "Oranjevaan" meldde het volgende bericht uit Zeist (31): "Glansrijk overwonnen de liberalen, wat te voor-

zien was. Vele kiezers waar men vroeger op kon rekenen liepen met vlag en wimpel over naar het liberale kamp, en zij op wier krachtige medewerking men steunde deden nu niets of werkten ook nog tegen. Antipapisme en vijandschap tegen de doleantie zijn de twee machtige factoren waardoor de liberalen zegevieren. Had men samengewerkt gelijk vroeger, men hadde antiliberale kandidaten er glansrijk in kunnen brengen".

*) De Weekbode van 7 mei 1887 vermeldt in het verslag van de vergadering van de kiesvereniging "Zeist": "Tot afgevaardigde naar de vergadering van de Liberale Unie werd de president (H.M. van der Mersch) benoemd en tot diens plaatsvervanger de secretaris (J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge).

Weekbode 13-7-1889

Kiezers!

Wilt gij, dat ZEIST blijft vooruitgaan — dat het zich niet laat voorbijstreven door hare jongere zusters Baarn en Hilversum, die alles doen om den vreemdeling te lokken — brengt dan, naast hen die getoond hebben het belang der gemeente te begrijpen, frisch jong bloed in de raadzaal — jeugdige krachten vol lust en ijver voor den bloei van *Zeist*, en stemt met ons de heeren:

C. W. Anton.

C. Guldensteeden Egeling.

Jhr. O. J. Sickinghe.

Mr. J. J. Clotterbooke

Patijn van Kloetinge.

VELE KIEZERS.

De onderwijskwestie in de gemeenteraad

In de raadsvergadering van 24 februari 1870 werd door de heer Van Lennep naar aanleiding van het verslag van de plaatselijke schoolcommissie gevraagd waarom de toestand van het openbaar onderwijs geprezen werd, terwijl over het bijzonder onderwijs niets vermeld werd. Het kwam hem voor dat het verslag niet onpartijdig was. Na een discussie hierover bleek dat de schoolcommissie (een door de Raad ingestelde commissie) wat betreft het bijzonder onderwijs alleen toezicht mocht houden op de onderwijzers en wat betreft de openbare school ook op het onderwijs zelf (1).

In de vergadering van 21 maart 1872 deden b. en w. het voorstel om in verband met de herdenking van "Den Briel", de kinderen van de openbare school der gemeente feestelijk te onthalen en een toepasselijk boek- of plaatwerk onder hen uit te delen. Daarvoor werd een krediet van f 150,-- aangevraagd. De heer Kuytenbrouwer stelde voor alle kinderen tussen 6 en 14 jaar iets te geven. Dat voorstel werd afgestemd. B. en w. stelden toen voor op de openbare school een huishoudelijk feest te organiseren en de heer Van de Poll stelde voor ook de bijzondere scholen door een subsidie tot het houden van een feest in staat te stellen. Het voorstel werd aldus aangenomen en de beschikbare som gelds werd tot f 300,-- verhoogd (2).

In de vergadering van 25 maart 1873 boden de heren Van de Poll en Costerman een nota aan tot verbetering en uitbreiding van het lager onderwijs. De burgemeester verwierp namens b. en w. het rapport. Uitbreiding had reeds plaatsgevonden op de instituten der Broedergemeente, de schoollokalen waren volgens de burgemeester goed en voor meer hulponderwijzers was geen geld (3).

In de vergadering van 11 januari 1877 kwam een subsidie-aanvraag van de bibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan de orde. Die aanvraag werd met zes tegen twee stemmen verworpen omdat het opzetten en onderhouden van zo'n bibliotheek volgens de meerderheid aan het particulier initiatief overgelaten diende te worden (4).

In 1879 werd de kwestie van het schoolgeld actueel. Voor de raadsvergadering van 23 oktober was een voorstel van jhr Van Asch van Wijck tot wijziging van de verordening op het heffen van schoolgeld op de openbare school binnengekomen. Het voorstel werd in handen van een commissie gesteld. In de vergadering van 21 november werd het voorstel tot verhoging van het schoolgeld van 42 tot 96 cent verworpen. Alleen de heren Van Oosterwijk Bruijn en Van Asch van Wijck waren er voor.

In de vergadering van 12 januari 1882 werd de schoolgeldheffing opnieuw aan de orde gesteld. Een voorstel tot het instellen van drie tarieven: f 1,-- per maand voor vermogenden; f 0,50 per maand voor minvermogenden; f 0,00 per maand voor onvermogenden, waarbij iedereen zichzelf in een der drie klassen mocht indelen, werd met algemene stemmen aangenomen. De wens van de heer Van der Mersch tot afschaffing van het schoolgeld vond geen weerklank. In de vergadering van 30 oktober bleek dat provinciale staten deze regeling niet goedkeurden. Daarop stelde de heer Van der Mersch voor het schoolgeld af te schaffen. De heer Van Oosterwijk Bruijn vond dat je nog beter weinig schoolgeld kon heffen dan helemaal niets. Ook de heer Labouchère was tegen afschaffing en wilde de zaak laten zoals zij was. Het voorstel Van der Mersch werd echter met zes tegen vier stemmen aangenomen. Tegen stemden de heren Labouchère, Van Oosterwijk Bruijn, Van Calker en Van Asch van Wijck.

In de vergadering van 19 december 1884 werd de schoolgeldkwestie opnieuw aan de orde gesteld, doordat de heer Van Oosterwijk Bruijn een voorstel tot het heffen van schoolgeld deed. De burgemeester betreurde het dat een verordening die net afgeschaft was, opnieuw ingevoerd zou worden. Zijn hoofdbezwaar er tegen bleef vooral de moeilijkheid om vast te stellen wie wel en wie niet tot betalen in staat was. De heer Van Oosterwijk Bruijn stelde voor f 0,60 per maand te heffen omdat dat bedrag ook gevraagd wordt van de kinderen die de bijzondere school der hervormde gemeente bezoeken en die school de meest bezochte in de gemeente is. Na enige discussie werd het voorstel met acht tegen twee stem-

men aangenomen. De schoolgeldheffing kwam er nu door omdat er meer antirevolutionairen in de Raad zitting hadden. De hoogte van het schoolgeld werd bepaald op 60 cent voor het eerste kind; 50 cent voor het tweede kind en 40 cent voor het derde kind.

In de vergadering van 10 juni 1881 deden b. en w. het voorstel aan de Raad om zich te verenigen met de zienswijze, uiteengezet in de missive van de districts-schoolopziener en het daarbij gevoegde rapport van de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht, namelijk tot verplaatsing van de school naar het terrein waar zich thans de onderwijzerswoning bevindt (aan de le Hogeweg, d.W.). B. en w. wilden gemachtigd worden maatregelen tot uitvoering van het plan te nemen, en daartoe nadere voorstellen te doen. De heer Labouchère wilde echter eerst door een commissie laten onderzoeken in hoeverre het mogelijk was om de oude school volgens de eisen van de nieuwe wet op de minst kostbare wijze voldoende in te richten. Hij wilde dit te meer omdat de bevolking van de school sinds de oprichting eener bijzondere school der r.k.-gemeente merkbaar was verminderd. Het voorstel van de heer Labouchère werd echter met zes tegen vijf stemmen verworpen.

In de Weekbode van 2 juli 1881 werd aangehaald hoe "de Standaard" op het grote gewicht van de gemeenteraadsverkiezingen wees. De kandidaten dienden op drie punten getoetst te worden:

1. Zij dienden de uitgaven voor het openbare, zogenaamd neutrale onderwijs te beperken tot het door de wet gestelde minimum.
2. Zij dienden zoveel mogelijk te bezuinigen om daardoor vermindering van lasten te verkrijgen.
3. Zij dienden de verstoring van de zondagsrust tegen te gaan.

Op maandag 2 april 1883 werd de nieuwe openbare school (met zes lokalen) geopend (5). Artikelen in "De Oranjevaan" maken ons duidelijk dat het nieuwe schoolgebouw politiek niet onomstreden was. Ter aanbeveling van kandidaten voor de gemeenteraad schreef "De Oranjevaan": "Waren deze kandidaten in de gemeenteraad ge-

weest, toen beslist moest worden omtrent de bouw der openbare school, er zou rekening zijn gehouden met de bijzondere scholen en er zou geen school zijn gebouwd die zo goed als ledig staat en die de gemeente een voortdurende ergenis zijn zal" (6). In "De Oranjevaan" van 21 juli 1883 schreef jhr Van Asch van Wijck ter correctie dat de openbare school niet "zo goed als leeg" staat, maar ongeveer 200 leerlingen heeft terwijl er voor 300 leerlingen plaats is.

"De Oranjevaan" meende daaraan toe te moeten voegen dat de afschaffing van het schoolgeld daaraan meege- werkt had. Naar aanleiding van het gekozen worden van de antirevolutionairen De Waal Malefijt en Kraan merkte "De Oranjevaan" op: "De schoolwetmanie is ook hier der liberalen graf geworden en de nieuwe openbare school, geheel nodeloos gebouwd, daar de oude met weinig, althans veel minder kosten ware goed te maken geweest, kon wel eens een monument op dat graf blijken te zijn" (7).

In de vergadering van 3 maart 1885 deed de heer De Waal Malefijt het voorstel de verordening, regelende de samenstelling en inrichting der schoolcommissie, in te trekken. Hij wilde de schoolcommissie laten rusten in het graf waar zij (door het bedanken van leden) reeds in was gegaan. De voorzitter achtte het echter wenselijk dat het dagelijks bestuur door een commissie zou worden bijgestaan. De heer De Waal kreeg alleen de heren Van Oosterwijk Bruijn en Verdonk achter zich, zodat zijn voorstel met zes tegen drie stemmen verworpen werd. "De Oranjevaan" (8) klaagde dat de ingestelde schoolcommissie in Zeist uit drie liberalen, één rooms-katholiek en één bestuurslid van de christelijke school was samengesteld, hoewel de christelijke school bijna twee maal zoveel leerlingen telde als de openbare school. Voor "De Oranjevaan" was dat een raadsel hoe dat gebeuren kon. De liberalen waren in Zeist toch in de minderheid? Een week later meldde "De Oranjevaan" dat de heer Meerdink met de liberalen had meegestemd en dat twee raadsleden die anders zouden hebben gestemd, afwezig waren.

Begrotingsperikelen

Eén van de belangrijkste activiteiten van de gemeenteraad was het vaststellen en goedkeuren van de gemeentelijke begroting. De begroting van 1876 gaf nogal wat moeilijkheden in de Raad waardoor zich taferelen afspeelden die ons wat meer inzicht geven in de politieke gevoeligheden van die tijd.

In de vergadering van 19 oktober 1875 bracht de commissie, die de begroting had onderzocht, verslag uit. Volgens het verslag van de commissie waren de batige saldo's van de gemeentelijke rekening aanzienlijk verminderd terwijl de uitgaven voortdurend bleven stijgen. De commissie stelde daarom voor om over te gaan tot het heffen van een plaatselijke directe belasting. De heer Van de Poll reageerde daarop met de suggestie de begroting zoveel mogelijk te besnoeien om de heffing van een inkomstenbelasting te vermijden. De heer Costerman was daarentegen van mening dat men beter nu met belastingheffing kon aanvangen om te voorkomen dat er over een paar jaar een groot gat in de begroting zou zitten. Uiteindelijk wordt een voorstel, om de plaatselijke directe belasting te laten vervallen, aangenomen. Burgemeester jhr W.K. Huydecoper, de wethouders jhr D.G. de Pesters en G. Costerman, en jhr O. d'Aumale van Romondt waren tegen dit voorstel. De Weekbode (1) leverde het volgende commentaar: "De minderheid van de Raad wilde meer werken op verhoging der inkomsten en naar ons inziens terecht. Vernietigen van kapitaal blijft toch altijd een zeer gevaarlijke onderneming (nl. de verkoop van een inschrijving van f 4.000,-- à 2½% voor f 2.500,--)". Volgens de redacteur zou het resultaat zijn dat je over een paar jaar dan ook moet belasten. Ter dekking van het tekort stelde hij voor om meer schoolgeld te heffen en verder om niet toe te geven aan de zucht om Zeist tot een modelgemeente te maken.

In de vergadering van 19 november 1875 werd meegedeeld dat gedeputeerde staten de verkoop van een inschrijving op het grootboek ter financiering van ge-

meentewerken niet goedgekeurd hadden omdat deze "buitengewone" inkomsten alleen ter financiering van "buitengewone" uitgaven mocht geschieden. De in de begroting opgevoerde openbare werken werden door dat college niet als "buitengewoon" gezien.

Gedurende nog 3 vergaderingen werd gepoogd een oplossing te vinden voor de financiële problemen, nl. op 5 december 1875; 15 december 1875 en 5 mei 1876. Op 15 mei werd een bezuinigingsvoorstel van de heer Van de Poll en Baron Van Lynden verworpen en in dezelfde vergadering werd een voorstel tot het heffen van een plaatselijke directe belasting met 7 tegen 3 stemmen, nl. die van de heren Van de Poll, Van Lynden en Labouchère, aangenomen. Nog in dezelfde vergadering namen de heren Van Lynden en Van de Poll ontslag als lid van de gemeenteraad omdat zij het aangenomen voorstel tot het heffen van een plaatselijke belasting tegen het belang der gemeente achtten.

Het commentaar van de Weekbode (2) luidde: "Waar men naar beste weten gehandeld heeft, is meegaan ridderlijker dan heengaan. We kunnen niet anders dan deze loop van zaken betreuren". In een volgend nummer van de Weekbode deelde de heer Van de Poll mee dat hij ontslag genomen had omdat hij onmogelijk deel kon nemen aan de beraadslaging ter regeling van een belasting die hij vooralsnog onnodig achtte.

Bij de hierop volgende verkiezingen werd wel propaganda gevoerd voor de heren Baron Van Lynden en Van de Poll maar de belastingkwestie werd hierbij niet genoemd. De genoemde heren behaalden respectievelijk 12 en 13 stemmen. De kiezer leek door deze kwestie niet geraakt te zijn.

Conclusie

Nu we aan het einde van ons onderzoek zijn gekomen kunnen we een paar dingen opmerken. In de door ons onderzochte periode zien we inderdaad partijvorming optreden. Het verband tussen de opkomst van "Nederland en Oranje" en de schoolkwestie is overduidelijk. De plaatselijke activiteiten van de antirevolutionairen met betrekking tot de schoolkwestie konden voor hen echter weinig verbeteren. Deze zaak werd vooral op landelijk niveau geregeld.

Andere plaatselijke politieke conflicten waren er weinig of verliepen langs andere dan partijlijnen.

De oprichting van de liberale kiesvereniging "Zeist" betekende dat de politieke activiteiten van een aantal Zeistenaren nu een strak georganiseerde vorm kregen. Dit werd noodzakelijk door de successen van "Nederland en Oranje". Ondanks de opkomst van partijen bleef het persoonlijke element een grote rol spelen. Dat hing ongetwijfeld samen met het geldende kiesstelsel, waarbij men direct op personen en niet op partijen stemde. Gevoelsmatige tegenstellingen en tegenstellingen tussen (religieuze) groeperingen waren soms sterker dan de tegenstellingen tussen de plaatselijke kiesverenigingen.

Dick de Wit

(Dick de Wit woont in Zeist en studeert geschiedenis aan de rijksuniversiteit te Utrecht)

Noten bij "het karakter van de verkiezingen"

1. Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 11 juni 1870
2. ibidem, resp. 22 en 29 juli 1872
3. ibidem, 12 juli 1879
4. ibidem, resp. 6 mei en 3 juni 1876
5. ibidem, 19 juli 1879
6. ibidem, 12 juli 1879
7. ibidem, 26 juli 1879
8. ibidem, 9 augustus 1879
9. ibidem, 14 juli 1883
10. ibidem, 28 juli 1883
11. ibidem, 4 augustus 1883
12. ibidem, 11 juli 1885
13. ibidem, 18 juli 1885
14. ibidem, 25 juli 1885

Noten bij "de opkomst en het optreden der kiesverenigingen"

1. Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 5 mei 1877 (gemeentearchief Zeist)
2. ibidem, 25 mei 1878
3. ibidem, 3 augustus 1878
4. ibidem, 14 september 1878
5. ibidem, 21 september 1878
6. ibidem, 12 juli 1879
7. ibidem, resp. 6 en 13 maart 1880
8. ibidem, resp. 28 mei en 4 juni 1881
9. ibidem, 16 juli 1881
10. ibidem, resp. 8 en 15 juli 1882
11. ibidem, 16 juni 1883
12. ibidem, 21 juli 1883
13. ibidem, 28 juli 1883
14. De Oranjevaan, A.R. Weekblad voor het Sticht, 14 juli 1883 (gemeentearchief Utrecht)

15. ibidem, 21 juli 1883
16. Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 16 augustus 1884
17. ibidem, 11 oktober 1884
18. ibidem, 25 oktober 1884
19. ibidem
20. ibidem, resp. 23 en 30 mei 1885
21. De Oranjevaan, 30 mei 1885
22. Weekbode, resp. 25 juni, 2 juli, 9 juli en 16 juli 1887
23. De Oranjevaan, 23 juli 1887
24. Weekbode, 6 juli 1889
25. ibidem, 13 juli 1889
26. ibidem, 20 juli 1889
27. ibidem, resp. 28 juni en 5 juli 1890
28. ibidem, 18 juli 1891
29. Adresboek van Utrecht, De Bilt en Zeist, jrg. 1891-92 (gemeentearchief Utrecht)
30. Weekbode, 25 juli 1891
31. De Oranjevaan, 25 juli 1891

Noten bij "de onderwijskwestie in de gemeenteraad"

1. Notulen gemeenteraad 24 februari 1870 (GAZ)
2. ibidem, 21 maart 1872
3. ibidem, 25 maart 1873
4. ibidem, 11 januari 1877
5. Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 31 maart 1883
6. De Oranjevaan, A.R. Weekblad voor het Sticht, 14 juli 1883 (gemeentearchief Utrecht)
7. ibidem, 16 augustus 1884
8. ibidem, resp. 14 en 21 maart 1885

Noten bij "begrotingsperikelen"

1. Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken, 6 november 1875
2. ibidem, 20 mei 1876
3. ibidem, 10 juni 1876

Overzicht van het leerlingenaantal van de scholen

	Openbare School Zeist		School Austerlitz		School Herv. Gemeente		Broedergem. school		R.K.-school	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1870	247	214	-	-	167*	171	-	-	-	-
1879	169	117	55	44	161	151	38	75	-	-
1880	102	65	55	12	181	156	35	71	80	82
1890	112	110	44	39	179	164	39	33	119	95

* = Inclusief de leerlingen van de Broedergemeentescholen.

Bron: Verslag over den toestand der Provincie Utrecht in 1870, Utrecht 1871
 Verslag over den toestand der Prov. over resp. 1879 1880 en 1890, Utrecht